मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटीचे

डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालय मार्गताम्हाने

ता. चिपळूण, जि. रत्नागिरी

नॅक मानांकन प्राप्त B+(CGPA : 2.52)

भरारी

२०२२-२३

* उत्कृष्ट विद्यार्थी २०२२-२३ *

कु. सौरभ गौतम कांबळे
द्वितीय वर्ष कला

कु. रेणुका दत्ताराम देसाई
द्वितीय वर्ष वाणिज्य

मोरवंडे-बोरज येथे मुंबई विद्यापीठ आयोजित युवा महोत्सवात
हिंदी वक्तृत्व स्पर्धेत विभागीय स्तरावर तृतीय क्रमांक
कु. दिया बळीराम पालशेतकर -द्वितीय वर्ष कला

मोरवंडे-बोरज येथे मुंबई विद्यापीठ आयोजित
५५ व्या युवा महोत्सवात लोकनृत्य स्पर्धेमध्ये
महाविद्यालयाचा तृतीय क्रमांक

मुंबई विद्यापीठ आयोजित युवा महोत्सवात विद्यापीठ स्तरीय
रांगोळी स्पर्धेत उत्तेजनार्थ पारितोषिक
कु. ऋति घोले

विद्यार्थी परिषद २०२२-२३

Margtamhane Education Society's

DR. TATYASAHEB NATU COLLEGE OF ARTS & SENIOR COLLEGE OF COMMERCE,

Margtamhane, Tal. Chiplun, Dist. Ratnagiri. 415702
Ph. (02355) 270169, Mobile : 9422878705 / 7719998121
Email : natucollege@sancharnet.in
Web : www.natucollege.org

BHARARI

Year 2022-23

EDITORIAL BOARD

President

Principal Dr. Rajashri P. Kadam

Chief Editor

Asst. Prof. Dr. Sattendra Raje

DIVISIONAL EDITOR

Marathi Section	Hindi Section	English Section
Asst. Prof. Mrs. Bharati Yewale	Asst. Prof. R. S. Mane	Asst. Prof. Dr. S. D. Sutar

STUDENTS REPRESENTATIVE

Mr. Atharva Bhagvat
Mr. Sourabh Kamble
Miss. Renuka Desai
Miss. Diya Palshetkar

* संचालक मंडळ *

अ.क्र.	नाव	पद
१.	श्री. मधुकर गणपत चव्हाण	अध्यक्ष
२.	श्री. जयसिंग शांताराम मोरे	उपाध्यक्ष
३.	श्री. मोहन अनंत चव्हाण	सचिव
४.	श्री. शशिकांत कृष्णा चव्हाण	सहसचिव
५.	श्री. मनोहर आत्माराम चव्हाण	खजिनदार
६.	श्री. अजित वसंत साळवी	सदस्य
७.	श्री. चंद्रसेन काशिराम चव्हाण	सदस्य
८.	श्री. अशोक दत्तात्रय चव्हाण	सदस्य
९.	श्री. यशवंत वामन चव्हाण	सदस्य
१०.	श्री. विक्रांत भिमसेन चव्हाण	सदस्य
११.	श्री. विश्वनाथ लक्ष्मण चव्हाण	सदस्य
१२.	श्री. कृष्णकांत बाबाजी चव्हाण	सदस्य
१३.	श्री. सुरेश जगन्नाथ चव्हाण	सदस्य
१४.	श्री. प्रताप काशिनाथ सुर्वे	सदस्य
१५.	श्री. सुधाकर राजारामराव चव्हाण	सदस्य

* सोसायटीच्या शाखा *

१.	कै. वसंतराव भागवत माध्यमिक विद्यालय मार्गताम्हाने, ता. चिपळूण, जि. रत्नागिरी.
२.	कै. के. व्ही. पेठे ज्युनिअर कॉलेज मार्गताम्हाने, ता. चिपळूण, जि. रत्नागिरी
३.	डॉ. तात्यासाहेब नातू कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲण्ड सिनिअर कॉलेज ऑफ कॉमर्स, मार्गताम्हाने, ता. चिपळूण, जि. रत्नागिरी
४.	एम.एल.बी. हेदवकर विद्यानिकेतन हेदवी, ता. गुहागर, जि. रत्नागिरी
५.	मार्गताम्हाने एज्युकेशन्स सोसायटीचे कै. प्रमोदजी महाजन कॉम्प्युटर सेक्शन
६.	मार्गताम्हाने एज्युकेशन्स सोसायटीची सेमी इंग्रजी शाळा

Margtamhane Education Society's

Dr. Tatyasaheb Natu College Of Arts & Senior College Of Commerce,

Margtamhane, Tal. Chiplun, Dist. Ratnagiri. 415702

COLLEGE DEVELOPMENT COMMITTEE

No.	Name of the Dignitary	Designation
1.	Shri. Madhukar Ganpat Chavan	Chairman of the Management
2.	Shri. Mohan Anant Chavan	Secretary of the Management
3.	Mr. Ashok Dattatray Chavan	Member Social worker
4.	Mr. Vasant Yashawant Gondhali	Industrialist
5.	Mr. Sandeep Yashawant Gokhale	Education
6.	Mrs. Rajashri P. Kadam	Incharge Principle & Secretary
7.	Mr. Ramchandra S. Mane	Head of the Department
8.	Dr. Mr. Suresh Dattu Sutar	IQAC
9.	Mr. Vikas M. Mehendale	Teacher Representative
10.	Dr. Sou. Sangita B. Katkar	Teacher Representative
11.	Mr. Namdev B. Dongare	Teacher Representative
12.	Mr. Bharat C. Deorukhkar	Non teaching staff
13.	Mr. Atharva U. Bhagvat	Student's Representative
14.	Miss. Aditi A. Indulkar	Student's Representative
15.	Mr. Mahendra Shantaram Salgaonkar	Ex. Student

अध्यक्षांचे मनोगत

मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटी संचलित डॉ. तात्यासाहेब नातु वरिष्ठ कला व वाणिज्य महाविद्यालय मार्गताम्हानेचे ''भरारी'' अंक प्रसिद्ध होण्याचे हे १८ वे वर्ष आहे. नवीन शिक्षण प्रणालीने शिक्षण विभागात आमूलाग्र बदल होणार आहे. केवळ परीक्षार्थी शिक्षण न देता महाविद्यालयात येणारा विद्यार्थी सर्वतोपरी विकसीत व्हावा व शिक्षणोत्तर काळात यशस्वी भरारी घेण्यासाठी त्याच्या पंखास बळ मिळावे यासाठी आमच्या महाविद्यालयात विविध उपक्रम राबविले जातात. त्यातील भरारी अंक हा एक स्तूत्य उपक्रम आहे.

अनुभवातून व्यक्तीला अनुभूती येते व त्यातून प्रेरणा घेऊन स्वत:चा विकास करण्याची उर्जा महाविद्यालयातून मिळते. साहित्य हा त्यातील एक भाग आहे. भारत देशाला विशेषत: महाराष्ट्राला साहित्य निर्मितीचा उज्ज्वल इतिहास आहे. कथा, कादंबऱ्या, कविता, नाटक, प्रवासवर्णन, आत्मचरित्र इ. साहित्याचा समृद्ध ठेवा महाराष्ट्रात आहे. महाविद्यालयीन जीवनात विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या अनुभवावरून लिहिलेले लेख, कविता व अन्य साहित्य भरारी अंकातून प्रसिद्ध केले जाते. अंक दरवर्षीप्रमाणे उत्तम कविता, उत्तम लेख इत्यादी दृष्टीने वाचनीय व संग्रही ठेवण्यासारखा होईल अशी आशा आहे.

धन्यवाद !

श्री. मधुकर गणपत चव्हाण
अध्यक्ष
मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटी मार्गताम्हाने
ता. चिपळूण, जि. रत्नागिरी

मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटी

* संचालक मंडळ *

अध्यक्ष
श्री. मधुकरराव ग. चव्हाण

उपाध्यक्ष
श्री. जयसिंग शां. मोरे

सचिव
श्री. मोहन अ. चव्हाण

सहसचिव
श्री. शशिकांत कृ. चव्हाण

खजिनदार
श्री. मनोहरपंत आ. चव्हाण

संचालक
श्री. अजित व. साळवी

संचालक
श्री. चंद्रसेन का. चव्हाण

संचालक
श्री. अशोक द. चव्हाण

संचालक
श्री. यशवंत वा. चव्हाण

संचालक
श्री. विक्रांत भि. चव्हाण

संचालक
श्री. विश्वनाथ ल. चव्हाण

संचालक
श्री. कृणकांत बा. चव्हाण

संचालक
श्री. सुरेश ज. चव्हाण

संचालक
श्री. प्रताप काशिनाथ सुर्वे

संचालक
श्री. सुधाकर राजारामराव चव्हाण

Our Principal

I/c. Principal Dr. Rajashri P. Kadam

M.A., M.Phil., Ph.D. (Marathi)

संपादकीय

सस्नेह नमस्कार,

सन २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षाचा महाविद्यालयातील विविध उपक्रमांचा आलेख निर्देशित करणारा ''भरारी'' हा वार्षिक अंक प्रकाशित करताना आम्हाला अतिशय आनंद होत आहे.

महाविद्यालयात शैक्षणिक आणि सहशैक्षणिक उपक्रम राबवून विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक गुणवत्ता उंचावण्याबरोबरच ते बहुश्रुत व्हावेत, त्यांच्यातील सृजनशक्तीचा विकास व्हावा यासाठी कटाक्षाने प्रयत्न केला जातो. याचबरोबर विद्यार्थ्यांमधून देशाचे जबाबदार नागरिक घडावेत, सुविद्य, संवेदनशील व्यक्तिमत्व घडावे यासाठी NSS, DLLE, क्रीडा विभाग, सांस्कृतिक विभाग, पुस्तक रसग्रहण यांसारख्या उपक्रमातून जाणिवपूर्वक प्रयत्न केले जातात. विद्यार्थ्यांची रोजगाराभिमुख तयारी व्हावी यासाठी 'बजाज फिन्सर्व्ह', SBI LIFE यांसारख्या संस्थांमार्फत विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन करण्याची सुविधा महाविद्यालयाने उपलब्ध करून दिली आहे.

या वर्षीचा अंक ''संतांचे कार्य'' या संकल्पनेवर आधारीत असून संतांच्या कार्यापासून विद्यार्थ्यांनी प्रेरणा घ्यावी, सूज्ञ, सजग आणि संघटीत समाज निर्मितीच्या प्रक्रियेत त्यांनी सहभागी व्हावे असे अपेक्षित आहे. त्याचबरोबर उत्तम चारित्र्य, भूतदया, सदाचार आणि नीती या वारकरी पंथाच्या आचारधर्माची तरूण पिढीला ओळख व्हावी हा सम्यक उद्देश अंक निर्मितीमागे आहे. अंकाचे काम एस. व्ही. प्रेस ने अतिशय सुबक पद्धतीने केले आहे, त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

थोर संत, आद्य कीर्तनकार संत नामदेव यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी' याप्रमाणे समाजातील प्रत्येक घराघरात ज्ञानदीप लावण्याचे ध्येय समोर ठेवून आमची संस्था कार्यरत आहे, त्यांचेही मन:पूर्वक आभार !

डॉ. सत्येंद्र विजय राजे

सहा. प्राध्यापक

प्राचार्यांचा अहवाल

प्रा. सौ. राजश्री कदम

प्रभारी प्राचार्य ह्या नात्याने ''भरारी'' अंकाच्या माध्यमातून आपणा सर्वांशी संवाद साधताना मला आनंद होत आहे. मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटी विशिष्ट ध्येय समोर ठेऊन शिक्षणक्षेत्रामध्ये महत्त्वाचे योगदान देत आहे. ह्या वर्षीचा अंक ''संताचे कार्य'' ही संकल्पना समोर ठेऊन प्रकाशित करत आहोत. महाराष्ट्राच्या सामाजिक सांस्कृतीच्या जडणघडणीत आणि आध्यात्मिक जडणघडणीत संतांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. संतांच्या कार्याची महती विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचावी व सुसंस्कारित युवा पिढी निर्माण व्हावी, ह्या उद्देशाने ही संकल्पना आम्ही यंदाच्या वार्षिकांकासाठी निवडली आहे.

ग्रामीण भागातील युवा पिढीला उच्च शिक्षणाच्या सोई उपलब्ध करून त्यांना सर्व दृष्टीने सक्षम बनविणे हे उदिष्ट समोर ठेऊन आपली संस्था प्रगती पथावर वाटचाल करत आहे. आपल्या संस्थेने निश्चित केलेल्या ध्येय उद्दिष्टांना अनुसरून ह्या वर्षीच्या शिक्षण व शिक्षणेतर उपक्रमांची आखणी व त्यांचे यशस्वी आयोजन संस्थेच्या सहकार्याने तसेच माझ्या शिक्षक-शिक्षकेत्तर कर्मचारी व विद्यार्थी ह्यांच्या सहकार्याने आम्ही केले आहे.

विद्यार्थ्यांनी अभ्यासासाठी निवडलेल्या विषया संदर्भात वर्गातील नियमित व्याख्यानांसोबतच बाहेरील तज्ञांचे मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यासाठी अन्य ठिकाणाहून विषय तज्ञांचे मार्गदर्शन उपलब्ध करून देणे ह्या उपक्रमांतर्गत इंग्रजी विभाग, मराठी विभाग व अर्थशास्त्र विभागाने त्या त्या विषयातील तज्ञ प्राध्यापाकांची व्याखाने आयोजित केली आहेत. हिंदी विभागातर्फे २९ जुलै २०२२ रोजी ''स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी साहित्यकारोंका योगदान'' या विषयावर खेड महाविद्यालयाच्या सहकार्याने अतिथी व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले होते. ८ मार्च २०२३ रोजी मराठी विभागातर्फे तृतीय वर्षाच्या विद्यार्थ्यांसाठी अतिथी व्याख्यानांचे आयोजन करण्यात आले. इंग्रजी विभागाने आय. सी. एस. कॉलेज खेड बरोबर केलेल्या सामंजस्य कराराअंतर्गत तृतीय वर्षाच्या विद्यार्थ्यांसाठी मार्गदर्शनपर व्याख्यानांचे आयोजन करण्यात आले.

अभ्यासा व्यतिरिक्त अन्य विषय जसे की, चालू घडामोडी, पर्यावरण संवर्धन, आरोग्य, अर्थकारण, संस्कृतीची जोपासना, ऐतिहासिक व्यक्ती व घटना, भाषा इत्यादी विविध विषयाबाबत तसेच शासनाने जाहीर केलेले विशेष दिन व आमच्या अध्यक्षांच्या अभ्यासु वृत्तीतून त्यांना स्फुरलेले विशेष दिन व उपक्रम प्रतिवर्षीप्रमाणे साजरे करण्यात आले. विद्यार्थ्यांमध्ये सजगता निर्माण करण्याच्या हेतूने विविध व्याख्यानांचे आयोजन वर्षभरात करण्यात आले. राज्यशास्त्र आणि इतिहास विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने २६ जून हा छत्रपती शाहू महाराज यांचा जन्मदिन ''सामाजिक न्यायदिन'' म्हणून साजरा करण्यात आला. इतिहास विभाग आणि पत्रकार संघ रामपूर यांच्या संयुक्त

विद्यमाने ''पत्रकारांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील आणि भारताच्या प्रगतीमधील योगदान'' या विषयावरती मार्गदर्शनपर व्याख्यानांचे आयोजन करून ०६ जानेवारी हा दिवस पत्रकार दिन म्हणून साजरा करण्यात आला. महिला विकास मंचाच्या वतीने क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या जयंतीनिमित्त ०३ जानेवारी २०२३ रोजी सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्य या विषयावरती मार्गदर्शनपर व्याख्यानाचे आयोजन केले. वाणिज्य विभागाच्या वतीने 'Intellectual Property Rights' या विषयावरती अतिथी व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले होते. इंग्रजी विभाग आणि वाणिज्य विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'How to write a Resume' या विषयावर collaborative teaching अंतर्गत मार्गदर्शनपर व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले होते. इंग्रजी विभाग आणि हिंदी विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने Halfway House : An Introspection of Domestic Life या विषयावर collaborative teaching अंतर्गत मार्गदर्शनपर व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले होते. इतिहास व राज्यशास्त्र विभागाच्या वतीने ''शहीद भगतसिंग यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान'' या विषयावरती डॉ. उर्विक पटेल, इतिहास विभाग सयाजीराव गायकवाड विद्यापीठ बडोदा गुजरात यांच्या मार्गदर्शनपर व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले होते.

कार्यशाळा – राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग आणि भारतीय पोस्ट शाखा मार्गताम्हाने यांच्या सयुंक्त विद्यमाने 'IPPB Accounts and Various Schemes of Indian Post' या विषयावरती एकदिवसीय कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले होते. वाणिज्य विभाग आणि भारतीय ग्राहक मार्गदर्शन संस्था मुंबई यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'Consumer Protection Act and Investors Awareness' या विषयावरती एकदिवसीय कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले होते. वाणिज्य विभागाच्या वतीने Financial Education : A Way to Wealth Creation या विषयावरती एकदिवसीय कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले होते. २ जाने. २०२३ रोजी मराठी विभागातर्फे आभासी माध्यमातून दोन कार्यशाळा आयोजित करण्यात आल्या ''भाषिक विकासाचे – महत्व आणि तंत्र'' या विषयावर कार्यशाळेसाठी लोणावळा येथील मन:शक्ती केंद्रातील डॉ. वसुधा पवार ह्यांनी मार्गदर्शन केले. तसेच ४ मार्च २०२३ रोजी ''समाजमाध्यमांसाठी लेखन कौशल्य'' ह्या विषयावर कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले. ह्या कार्यशाळेत ब्लॉग लेखन, श्रुतिका व नभोनाट्य लेखनासाठी आवश्यक कौशल्यांबाबत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यात आले. ह्या कार्यशाळेसाठी आकाशवाणी केंद्र पुणेचे कार्यक्रम अधिकारी विराज सवाई व गोगटे कॉलेज प्रा. सीमा वीर रत्नागिरी ह्यांनी मार्गदर्शन केले.

मराठी विभागाने देवरुख महाविद्यालयासोबत केलेल्या सामंजस्य कराराअंतर्गत ९ जाने. २०२३ ला 'मालिका, चित्रपटासाठी पटकथा लेखन व नाट्यस्पर्धा आणि युवा पिढी' ह्या विषयावर राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन केले होते. प्रसिद्ध नाटककार अभिराम भडकमकर ह्यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले.

आमच्या महाविद्यालयात शिकणारा विद्यार्थी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व स्वावलंबी व्हावा ह्यासाठी त्याला योग्य मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यात येते. त्यासाठी महाविद्यालयात व्यवसाय मार्गदर्शन कक्ष व स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन विभाग सुरु आहे. ह्या विभागाने ह्या वर्षी उत्कृष्ट कामगिरी केली आहे. जानेवारी २०२३ मध्ये बजाज फौंडेशन च्या बजाज फिन्सर्व्ह ह्या संस्थेचा

बँकांमध्ये व विमा क्षेत्रामध्ये नोकरीसाठी लागणारे प्रशिक्षण उपलब्ध करून देणारा १ महिन्याचा कोर्स घेण्यात आला. त्यातून १२ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले व आज ते नोकरी मिळवण्यास पात्र ठरले आहेत. वाणिज्य विभागाच्या वतीने Financial Education : A Way to Wealth Creation या विषयावरती एकदिवसीय कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले होते. हिंदी विभागाच्या वतीने १४ सप्टेंबर हा हिंदी दिन म्हणून साजरा करण्यात आला. या प्रसंगी ''हिंदी भाषा के क्षेत्र में रोजगार की उपलब्धताए'' या विषयावरती पेढांबे महाविद्यालयाच्या प्राचार्यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. इंग्रजी विभागाच्या वतीने soft skills या विषयावरती ३२ क्रेडीटच्या कोर्सचे आयोजन करण्यात आले होते. वाणिज्य विभाग आणि Bombay Stock Exchange Brokers Forum यांच्या संयुक्त विद्यमाने ०९ जानेवारी २०२३ ते १३ जानेवारी २०२३ या कालावधीत Overview of Capital Market या विषयावरती पाच दिवसाच्या ऑनलाईन कोर्सचे आयोजन करण्यात आले होते. २७।०२।२०२३ या कालावधीत अर्थशास्त्र विभागाच्या वतीने Indian Capital Market या विषयावरती सर्टिफिकेट कोर्सचे आयोजन करण्यात आले होते.

आमच्या महाविद्यालयामध्ये उच्च शिक्षणाबरोबरच विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्याकडे नेहमी विशेष लक्ष देण्यात येते. महाविद्यालयातील आरोग्य विभाग आणि ग्रामीण रुग्णालय रामपूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने विद्यार्थ्यांसाठी CBC Test Camp चे आयोजन करण्यात आले होते. यामध्ये १३० विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला होता.

आरोग्य विभाग आणि TWJ Hospital Chiplun यांच्या सयुंक्त विद्यमाने विद्यार्थ्यांना ''आपत्कालीन प्रथमोपचार'' या विषयावरती कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले होते. मराठी विभागाने ''तारुण्यात पदार्पण करताना...'' ह्या विषयाच्या अनुषंगाने सिम्बोयसीस महाविद्यालय पुणे येथील मानसशास्त्राच्या प्रा. सेजल नातू ह्यांच्या व्याख्यानाचे आयोजन केले होते.

राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने ६ जून हा दिवस हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा राज्याभिषेक दिवस शिवस्वराज्य दिन म्हणून साजरा करण्यात आला. याप्रसंगी इतिहास विभागाच्या वतीने राष्ट्रीय स्तरावरील प्रश्नमंजुषा स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. राज्यशास्त्र विभाग आणि Knowledge Resource Center यांच्या सयुंक्त विद्यमाने ''भारतीय स्वातंत्र्याच्या जडणघडणीमध्ये युवा क्रांतिकारकांचे योगदान'' या विषयावरती निबंध स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. इतिहास विभागाने ''महात्मा गांधी सत्य, अहिंसा व अस्तेयचे खरे विश्वगुरु'' या विषयावरती प्रश्नमंजुषा स्पर्धेचे आयोजन केले. इतिहास विभाग, राज्यशास्त्र विभाग आणि फोरम फॉर व्हॅल्यु एज्युकेशन यांच्या संयुक्त विद्यमाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरीनिर्वाण दिनानिमित्त राष्ट्रीय प्रश्नमंजुषा स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने २५।०१।२०२३ ते ०२।०२।२०२३ या कालावधीत मतदार जनजागृती सप्ताह उपक्रमाअंतर्गत निबंध स्पर्धा आणि घोषवाक्य स्पर्धा घेण्यात आल्या. अर्थशास्त्र विभागाच्या वतीने ५६ वी ए. डी. श्रॉफ वक्तृत्व स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. मराठी भाषा गौरव दिनानिमित्ताने ग्रंथालय विभाग व मराठी विभाग ह्यांच्या संयुक्त विद्यमाने मा. अध्यक्ष मधुकरराव चव्हाण ह्यांच्या मातोश्री स्व. रुक्मिणीबाई चव्हाण ह्यांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ

वक्तृत्व स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले .

दि. १४ ऑक्टोबर ते १६ ऑक्टोबर २०२२ या काळात मुंबई विद्यापीठाने नेरळ येथे आयोजित केलेल्या आंतरमहाविद्यालयीन कब्बडी स्पर्धांमध्ये महाविद्यालयाच्या मुलींच्या संघाने सहभाग घेतला. ८ नोव्हेंबर ते १० नोव्हेंबर २०२२ या काळात मुंबई विद्यापीठाने नेरळ येथे आयोजित केलेल्या आंतरमहाविद्यालयीन कब्बडी स्पर्धांमध्ये महाविद्यालयाच्या मुलांच्या कब्बडी संघाने सहभाग घेतला.

विद्यार्थ्यांमध्ये क्रीडा गुण विकसित होण्याच्या दृष्टीने विविध उपक्रम आयोजित केले जातात. अध्यक्ष मधुकरराव चव्हाण ह्यांच्या प्रेरणेतून आणि अथक प्रयत्नातून 'मार्गताम्हाने मॅरेथॉन आयोजित करण्यात येते.

२२ ऑगस्ट २०२२ रोजी मुंबई विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या ५५ व्या आंतरमहाविद्यालयीन सांस्कृतिक युवा महोत्सवामध्ये मेहंदी, रांगोळी, वक्तृत्व आणि लोकनृत्य या स्पर्धा प्रकारांमध्ये झोनल पातळीवरती यश संपादन केले. सांस्कृतिक विभागाच्या वतीने १४ डिसेंबर २०२२ रोजी गंधार खाद्यमहोत्सवाचे आयोजन करण्यात आले होते. २१ डिसेंबर २०२२ रोजी सांस्कृतिक विभागाच्या वतीने गंधार युवा महोत्सवाचे आयोजन करण्यात आले होते.

राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग नेहमी समाज उपयोगी कार्यक्रमांचे आयोजन करत असतो. वनपरिक्षेत्र कार्यालय चिपळूण, आणि विश्वरसायनी पंचकर्म सेंटर चिपळूण यांच्या सहकार्याने राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या पुढाकारातून चिपळूण व गुहागर तालुक्यातील ३२ गावांमध्ये साग, बदाम, आवळा, पिंपळ, जायफळ व अन्य औषधी वनस्पतींची लागवड करण्यात आली. दि.२२।१२।२०२२ ते २८।१२।२०२२ या कालावधीत राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने मु. पो. पाथर्डी - मिरवणे येथे निवासी शिबिराचे आयोजन करण्यात आले होते. या वेळी जलसंवर्धन, पर्यावरण संरक्षण, उर्जा बचत, महिला सबलीकरण, आरोग्य विषयक जनजागृती, मूल्यशिक्षण आदी प्रकल्प राबवण्यात आले.

राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने भारत सरकारच्या ''हर घर तिरंगा'' उपक्रमाअंतर्गत मार्गताम्हाने खुर्द आणि बुद्रुक गावांमध्ये तिरंगा रॅलीचे आयोजन करण्यात आले होते.

१५ ऑगस्ट २०२१ ते १५ ऑगस्ट २०२२ हे वर्ष भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले. १५ ऑगस्ट २०२२ रोजी आयोजित कार्यक्रमात राष्ट्रीय सेवा योजना स्वयंसेवकांनी देशभक्तीपर समूहगीते सादर केली. कु. अंजली जाधव व रेणुका देसाई यांनी अनुक्रमे 'झाशीची राणी लक्ष्मीबाई' आणि 'मी सावित्रीबाई बोलतेय' या विषयावरती एकपात्री अभिनय सादर केला.

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे ध्येय समोर ठेवून आयोजित केलेल्या उपरोक्त उपक्रमांसाठी आम्हाला मा. अध्यक्ष मधुकरराव चव्हाण व सर्व संचालक ह्यांचे मोलाचे सहकार्य लाभले आहे.

मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटी विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अथक प्रयत्नशील आहे. संस्थेच्या ह्या विकासाच्या वाटेवर ह्या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी योगदान देण्याची संधी प्रभारी प्राचार्यपदाच्या माध्यमातून संस्थेने मला दिली आहे. संस्थेने हा विश्वास माझ्यावर दर्शविला ह्या साठी मी संस्थेची आभारी आहे.

✻ ✻ ✻

... अनुक्रमणिका ...

कार्यवृत्तांत २०२२-२३
प्राध्यापक जगत
मराठी विभाग
प्राध्यापक जगत
संत नामदेव
संत तुकाराम
वारकरी संप्रदाय
संत तुकाराम
संतांचे सामाजिक कार्य
संत तुकाराम महाराजांचे सामाजिक प्रबोधन
संत बहिणाबाई
संतांचे माहात्म्य व उपदेश
हिन्दी विभाग
मीराबाई
संत तुलसीदास
कबीर : भक्ति की परंपरा
संत साधना में गुरू का महत्त्व
संत साहित्य में प्रतिबिंबित मानवमूल्य
संत सूरदास का हिन्दी साहित्य में योगदान ।
मलूकदास की काव्य-रचना
संत मीराबाई के काव्य में चित्रित भक्तिभावना
संत साहित्य में मानवतावाद
सन्त साधना में गुरू का महत्त्व
संत साहित्य में सत्य और सत्ता का संघर्ष
संत साहित्य में गुरू नानक का योगदान
Department of English
The Religious Realm Rhyme of John Donne
Good Thoughts
Pantheism : Almighty Evident in All says Wordsworth
George Herbert : Saint among the Metaphysies

प्राचार्यांसह कला शाखा
प्राध्यापक वर्ग

प्राचार्यांसह वाणिज्य शाखा
प्राध्यापक वर्ग

प्राचार्यांसह
शिक्षकेत्तर कर्मचारी

Collaborative Teaching with English department - Dr. P. P. Shinde

इंग्रजी विभाग आणि आयसीएस महाविद्यालय, खेड यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित अतिथी व्याख्यान

इंग्रजी विभाग आयोजित "Soft Skills" या विषयावर आयोजित कोर्सचा शुभारंभ

राज्यशास्त्र विभाग आयोजित ''युवा क्रांतीकारकांचे स्वातंत्र्याच्या जडणघडणीत योगदान'' या विषयावरील प्रथम क्रमांक प्राप्त विद्यार्थीनीचा गुलाबपुष्प देऊन गौरव करताना संस्थेचे उपाध्यक्ष श्री. जयसिंग मोरे

सामाजिक न्याय दिनी व्याख्यान देताना इतिहास विभाग प्रमुख स. प्रा. विकास मेहेंदळे

कार्यवृत्तांत २०२२-२३

✻ वाणिज्य विभाग ✻

✻ दिनांक २५ ऑगस्ट २०२२ रोजी डी. बी. जे. महाविद्यालयात "PPT Presentation Competition" घेण्यात आली. त्या स्पर्धेत वाणिज्य विभागातील दोन विद्यार्थिनींनी सहभाग नोंदविला.

१) कु. आदिती अनिल इंदूलकर – तृतीय वर्ष वाणिज्य.

२) कु. रेणूका दत्ताराम देसाई – द्वितीय वर्ष वाणिज्य.

✻ "Financial Education : A way to Wealth Creation" या विषयावर दिनांक १३।०८।२०२२ रोजी एकदिवसीय कार्शशाळा आयोजित करण्यात आली. या कार्यशाळेमध्ये एकूण ७० विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदविला. या कार्यशाळेसाठी श्री. केतन जोगळेकर, AMFI Reg. Mutual Fund distributor Ratnagiri यांना आमंत्रित करण्यात आले.

✻ दिनांक ३०।०९।२०२२ रोजी "Consumer Protection and Investors Awareness" या विषयावर एकदिवसीय कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले. या कार्यशाळेमध्ये एकूण १०४ विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदविला. या कार्यशाळेमध्ये सर्टिफाईड फिनांनसिअल प्लॅनर श्री. नंदकुमार मेनन व श्री. मनोज पवार, असिस्टंट मॅनेजर, भारतीय ग्राहक मार्गदर्शन संस्था, मुंबई यांनी मार्गदर्शन केले.

✻ वाणिज्य विभागाने भांडवली बाजार (Capital Market) या विषयावर ऑनलाईन पद्धतीने शॉर्ट टर्म सर्टिफिकेट कोर्स घेतला. ९ जानेवारी २०२३ ते १३ जानेवारी २०२३ या कालावधीत "Overview of capital market" या विषयावर ऑनलाईन पद्धतीने ५ दिवसीय कोर्सचे आयोजन केले. या कोर्ससाठी "Bombay Stock Exchange Broker's Forum यांनी भाग बाजार संदर्भात मार्गदर्शन केले. यात १२४ विद्यार्थ्यांनी सहभाग नोंदविला.

✻ वाणिज्या विभागाने दिनांक ९।१२।२०२२ रोजी इंग्रजी विभाग व कॉमर्स विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने "How to write Resume" या विषयावर प्रा. डॉ. प्राजक्ता शिंदे यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. या कार्यक्रमाला महाविद्यालयातील ९४ विद्यार्थी उपस्थित होते.

✻ वाणिज्य विभागाने दिनांक ११।१०।२०२२ रोजी महाविद्यालयात "Intellectual Property Rights" या विषयावर व्याख्यान आयोजित केले होते. या कार्यक्रमासाठी खरे ढेरे महाविद्यालयाचे प्रा. गोळेकर सर मार्गदर्शनासाठी उपस्थित होते. या कार्यक्रमासाठी महाविद्यालयातील एकूण ७५ विद्यार्थी उपस्थित होते.

✻ हिंदी विभाग ✻

प्रा. रामचंद्र सा. माने (हिंदी विभाग प्रमुख)
प्रा. युवराज सु. जाधव (हिंदी विभाग सदस्य)

✻ हिंदी दिन १४ सितंबर २०२२ के शुभ अवसर पर महाविद्यालय में डॉ. दयानंद शंकर रांजणे – पेढांबे महाविद्यालय इनका अतिथी व्याख्यान का आयोजन किया था । उनके व्याख्यान का विषय ''हिंदी भाषा के

क्षेत्र में रोजगार की उपलब्धता'' था ।

✻ आयसीएस कॉलेज खेड के डॉ. विद्या शिंदेजी दि. २९ जुलाई २०२२ को ''स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी साहित्यकारों का योगदान'' इस विषयपर अतिथी व्याख्याता के रूप में उपस्थित थी ।

✻ मुंबई विद्यापीठ युवा महोत्सव के अंतर्गत कु. दिया बळीराम पालशेतकर इन्होंने हिंदी वक्तृत्व स्पर्धा में विभागीय स्तर पर तृतीय क्रमांक प्राप्त किया और अंतिम चरण पर पहुँचकर हिंदी विभाग का मान-सन्मान उन्होंने बढाया ।

✻ हिंदी और मराठी विभाग ने सुयंक्त तत्वावधान में ''डिजिटल भारत कार्यशाळा'' इस विषय पर श्री. प्रशांत चौहानजी ने अतिथी व्याख्यान दिया ।

✻ टि. वा. बी. के अभ्यासक्रम पर अतिथी व्याख्यान के लिए डॉ. गजेंद्रसिंह ठाकूर डी. बी. जे. महाविद्यालय के हिंदी विभागध्यक्ष को विशेष रूप से मार्च में आमंत्रित किया गया हैं ।

✻ आय. सी. एस. महाविद्यालय खेड के हिंदी विभाग प्रमुख डॉ. विद्या शिंदेजी को तृतीय वर्ष छात्रों के प्रकल्प के संदर्भ में विशेष मार्गदर्शन के लिए फरवरी में आमंत्रित किया गया हैं । यह मार्गदर्शन **MOU** के अंतर्गत कार्यक्रम का आयोजन हो रहा हैं ।

✻ सांस्कृतिक विभाग ✻

प्रा. रामचंद्र सा. माने
(सांस्कृतिक विभाग प्रमुख)

डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालय मार्गताम्हानेच्या सांस्कृतिक विभागाच्या ३० विद्यार्थ्यांनी दि. २२ ऑगस्ट २०२२ रोजी मुंबई विद्यापीठांने आयोजित ५५ व्या आंतर महाविद्यालयीन सांस्कृतिक युवा महोत्सवात सहभागी झाले होते. सदर महोत्सवात मेहेंदी, रांगोळी, हिंदी वक्तृत्व आणि फोक डान्स मध्ये नेत्रदिपक यश संपादन केले.

रांगोळी स्पर्धेत कुमारी ऋती हेमंत घोले - तृतीय वर्ष वाणिज्य हिने द्वितीय क्रमांक प्राप्त केला. मेहेंदी स्पर्धेमध्ये कुमारी ऋती हेमंत घोले हिने तृतीय क्रमांक प्राप्त केला. हिंदी वक्तृत्व स्पर्धेमध्ये कुमारी दिया बळीराम पालशेतकर हिने तृतीय क्रमांक प्राप्त केला. फोक डान्स स्पर्धेमध्ये १० विद्यार्थ्यांनी सहभागी होऊन तृतीय क्रमांक प्राप्त केला.

सांस्कृतिक विभागाने डिसेंबर २०२२ मध्ये 'गंधार युवा महोत्सवाचे' आयोजन करण्यात आले. दि. १४ डिसेंबर २०२२ रोजी खाद्य महोत्सवाचे आयोजन करण्यात आले. खाद्य महोत्सवाचा निकाल पुढील प्रमाणे -

प्रथम क्रमांक : टी. वाय. बी. ए. - चिकन वडे आणि पाव भाजी.

द्वितीय क्रमांक : टी. वा. बी. कॉम. - खिमा पाव आणि व्हेज फ्रँकी.

तृतीय क्रमांक : एस. वा. बी. कॉम. - चिकन ६५ आणि मेयोनिज सँडविच.

उत्तेजनार्थ : एफ. वाय. बी. ए. - चिकन बिर्याणी आणि

पोहा कटलेट.

उत्तेजनार्थ : एस. वाय. बी. ए. - चिकन भाकरी आणि आलूटिक्का.

उत्तेजनार्थ : एफ. वाय. बी. कॉम. - चिकन कटलेट आणि शेवपुरी.

दि. २१ डिसेंबर २०२२ रोजी महाविद्यालयाचा गंधार सांस्कृतिक कार्यक्रम संपन्न झाला. यामध्ये पारंपारिक नृत्य, बॉलिवूड नृत्य, गाणी यांचा सुरेख नजराणा सादर करण्यात आला.

नृत्य स्पर्धेमध्ये द्वितीय वर्ष वाणिज्य वर्गाला प्रथम क्रमांक प्राप्त झाला. प्रथम वर्ष कला वर्गाने द्वितीय क्रमांक प्राप्त केला. वेगवेगळ्या संकल्पनांवर आधारीत नृत्य स्पर्धेमध्ये सहा संघ सहभागी होते. गंधार युवा महोत्सव उत्साहात पार पाडण्यात आला.

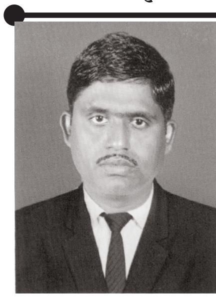

✻ आजीवन अध्ययन व विस्तार विभाग (DLLE) ✻

प्रा. रामचंद्र सा. माने

(समन्वयक)

सन २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षामध्ये विभागात एकूण ४८ विद्यार्थी सहभागी झाले होते. लोकसंख्या शिक्षण (PEC) अंतर्गत विद्यार्थ्यांनी विस्तार प्रकल्प पूर्ण केले. मुंबई विद्यापीठाच्या DLLE विभागाने आर. व्ही. गोगटे-जोगळेकर महाविद्यालय रत्नागिरी येथे दि. ४ ऑगस्ट २०२२ रोजी प्रथम सत्र प्रशिक्षण उपक्रमात दोन विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला होता. आणि ज्ञानदीप महाविद्यालय मोरवंडे - बोरज येथे मुंबई विद्यापीठाने द्वितीय सत्र प्रशिक्षणाचे आयोजन केले होते. सदर प्रशिक्षण वर्गामध्ये दोन विद्यार्थी सहभागी झाले होते.

✻ राष्ट्रीय सेवा योजना नियमित उपक्रम ✻

सहा. प्रा. डॉ. नामदेव बा. डोंगरे, कार्यक्रम अधिकारी रासेयो

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ मध्ये मुंबई विद्यापीठ राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या नियोजनानुसार १०० स्वयंसेवकांची नावनोंदणी करण्यात आली. यापैकी मुले - ४३ तर मुलींची संख्या ५७ एवढी होती. कु. निरंजन तुकाराम चव्हाण याने विद्यार्थी प्रतिनिधी तर कु. रेणूका दत्ताराम देसाई हिने विद्यार्थीनी प्रतिनिधी म्हणून काम पाहिले. २०२२-२०२३ या शैक्षणिक वर्षामध्ये मुंबई विद्यापीठाच्या रोसेया विभागाच्या मार्गदर्शनानुसार नियमित उपक्रमांतर्गत घेण्यात आलेले विविध कार्यक्रम व उपक्रमांचा संक्षिप्त अहवाल.

१) शिवस्वराज्य दिन साजरा :

महाराष्ट्र शासनाच्या परिपत्रकानुसार दि. ०६ जून हा दिवस शिवस्वराज्य दिन महाविद्यालयात साजरा करण्यात आला. रयतेच्या हिताचा कारभार कसा असावा याचे सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केलेला राज्यकारभार. स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांचा राज्याभिषेक दिवस शिवस्वराज्य दिन म्हणून साजरा करण्यात आला. महाविद्यालयाच्या प्राचार्य, मराठी विभागप्रमुख डॉ. राजश्री कदम यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रस्तुत विषयावर

कु. प्रथमेश येवले यांच्या व्याख्यानाचे आयोजन करण्यात आले. मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटीचे उपाध्यक्ष श्री. जयसिंग मोरे, सचिव श्री. मोहन चव्हाण, संचालक श्री. अशोक चव्हाण, जेष्ठ संचालक श्री. चंद्रसेन चव्हाण, श्री. कृष्णा चव्हाण, वसंतराव भागवत माध्यमिक विद्यालय व सौ. क. वा. पेठे कनिष्ठ महाविद्यालयाचे प्राचार्य श्री. भाऊ लकेश्री, क्रीडा शिक्षक श्री. राकेश खांडेकर, ग्रंथपाल श्री. अनिल कांबळे, प्रा. सौ. भारती येवले, विद्यार्थी व शिक्षक-शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांची उपस्थिती होती. रॅलीने कार्यक्रमाची सांगता झाली.

२) वृक्षारोपण :

मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटीचे अध्यक्ष श्री. मधुकरराव चव्हाण, महाविद्यालयाच्या प्राचार्या डॉ. राजश्री कदम यांच्या मार्गदर्शनाखाली व वनपरिक्षेत्र कार्शालय चिपळूण डॉ. अतिन औताडे यांच्या सहकार्यांने राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या पुढाकारातून चिपळूण व गुहागर तालुक्यातील ३२ गावामध्ये साग, बदाम, आवळा, पिंपळ, जायफळ व अन्य औषधी वनस्पतींची लागवड परिसरातील विविध गावांमध्ये करण्यात आली. वृक्षारोपण मोहीमेची सुरूवात संस्थेचे चेअरमन श्री. मधुकरराव चव्हाण यांच्या हस्ते ०१ जुलै रोजी विद्यार्थ्यांना वृक्षारोपणासाठी वृक्ष देऊन करण्यात आली. यानंतर उमरोली मराठी शाळेमध्ये सरपंच श्री. विजय भडवळकर, ग्रामस्थ यांच्या सहकार्यांने बेल, आवळा, जायफळ इ. वृक्षांची लागवड करण्यात आली. यानंतर कृषी पंधरवडशात महाविद्यालयातील विद्यार्थी, माजी विद्यार्थी, ग्रामस्थ, शिक्षक-शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांच्या सहकार्यांने परिसरातील गावामध्ये वृक्षारोपण करण्यात आले.

३) हर घर तिरंगा जनजागृती :

हर घर तिरंगा उपक्रमाची जनजागृती करण्यासाठी विद्यार्थ्यांची बैठक घेऊन हर घर तिरंगा उपक्रमाबाबत प्राचार्या डॉ. राजश्री कदम, रासेयो कार्यक्रम अधिकारी स. प्रा. डॉ. नामदेव डोंगरे, नॅक समन्वयक डॉ. सुरेश सुता व प्राध्यापक वृंदानी मार्गदर्शन केले. भारतीय स्वातंत्र्याला ७५ वर्षे पूर्ण होत असल्याबद्दल ७५ राष्ट्रध्वज लावण्याचा संकल्प यावेळी करण्यात आला. या निमित्ताने ७५ राष्ट्रध्वजांचे वितरण विद्यार्थ्यांना करण्यात आले.

४) 'हर घर तिरंगा' जनजागृतीसाठी तिरंगा रॅली :

दि. ११।०८।२०२२ रोजी हर घर तिरंगा उपक्रमांतर्गत ग्रामस्थांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी एन. एस. एस. विभागामार्फत मार्गताम्हाने खुर्द व मार्गताम्हाने गावामध्ये भव्य तिरंगा रॅलीचे आयोजन करण्यात आले. संस्थेतील वसंतराव भागवत माध्यमिक विद्यालय व सौ. क. वा. पेठे कनिष्ठ महाविद्यालयातील विद्यार्थीही या रॅलीत सहभागी झाले होते.

५) महाविद्यालय परिसरात श्रमदान :

दि. १४।०८।२०२२ रोजी ध्वजारोहणानंतर राष्ट्रीय सेवा योजना स्वयंसेवकांमार्फत महाविद्यालय परिसरात स्वच्छता करण्यात आली. तत्पूर्वी मा. अध्यक्ष श्री. मधुकरराव चव्हाण यांनी स्वयंसेवकांना मार्गदर्शन केले व रासेयोमार्फत घेण्यात येणाऱ्या उपक्रमांना शुभेच्छा दिल्या.

६) देशभक्तीपर समूहगीत व एकपात्री अभिनय :

दि. १५।०८।२०२२ रोजी संस्थेचे अध्यक्ष श्री. मधुकरराव चव्हाण यांच्या हस्ते ध्वजारोहण झाले.

ध्वजारोहणानंतर संस्थेच्या सभागृहात सांस्कृतिक कार्यक्रम घेण्यात आला. यावेळी राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या स्वयंसेवकांनी 'वंदे मातरम्' हे देशभक्तीपर समूहगीत सादर केले. याशिवाय राष्ट्रीय सेवा योजनेतील कु. अंजली जाधव व कु. रेणूका देसाई या विद्यार्थिनींनी अनुक्रमे 'झाशीची राणी लक्ष्मीबाई' व 'मी सावित्री बोलतेय' हे एकपात्री प्रयोग सादर केले.

७) IPPB अकाऊंटस् व पोष्टाच्या योजनाबाबत मार्गदर्शन कार्यशाळा :

दि. २७।०९।२०२२ रोजी राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाच्या वतीने **IPPB** अकाऊंटस् व पोष्टाच्या योजनांबाबत मागर्शदर्शन करण्यासाठी मार्गताम्हाने पोस्ट ऑफिसच्या सहकार्यांने संस्थेच्या सभागृहात एकदिवसीय कार्यशाळा घेण्यात आली. 39 IPPB खाते यावेळी उघडण्यात आले.

८) राष्ट्रीय मतदार दिन साजरा :

दि. २५।०१।२०२३ रोजी मतदार जनजागृतीसाठी राष्ट्रीय मतदार दिवस साजरा करण्यात आला. निर्भयतेने मतदान करावे यासाठीची निवडणुक आयोगाची शपथ यावेळी विद्यार्थ्यांना देण्यात आली. मतदार जनजागृतीसाठी २५।०१।२०२३ ते ०२ फेब्रुवारी २०२३ या कालावधित निबंधस्पर्धा व घोषवाक्य स्पर्धा घेण्यात आली. महाविद्यालयाच्या प्राचार्या डॉ. राजश्री कदम यांच्या हस्ते मतदार नोंदणीसाठी पात्र विद्यार्थ्यांना नवमतदार नोंदणी अर्ज क्र. ६ चे वाटप करण्यात आले. व मतदार नोंदणी करण्यात आली.

९) जिल्हास्तरीय नेतृत्व प्रशिक्षण कार्यक्रमात स्वयंसेवकांचा सहभाग :

मुंबई विद्यापीठ राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग आणि कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय लांजा, जि. रत्नागिरी यांनी दि. २७।०१।२०२३ ते ३१।०१।२०२३ या कालावधित आयोजित केलेल्या जिल्हास्तरीय नेतृत्व प्रशिक्षण शिबीरामध्ये महाविद्यालयातील विकास विलास चव्हाण (प्रथम वर्ष - कला) आणि सानिका चंद्रकांत तावडे (प्रथम वर्ष - कला) या दोन स्वयंसेवकांनी सहभाग घेतला.

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ मध्ये घेण्यात आलेले विविध कार्यक्रम व उपक्रम राबविण्यासाठी संस्थेचे अध्यक्ष श्री. मधुकरराव चव्हाण, महाविद्यालयाच्या प्राचार्या डॉ. राजश्री कदम यांचे मार्गदर्शन मिळाले. राष्ट्रीय सेवा योजना सल्लागार समिती सदस्य मार्गताम्हाने खुर्द गावच्या सरपंच श्रीमती शितल चव्हाण, पत्रकार श्री. प्रशांत चव्हाण यांचे सहकार्य मिळाले. याशिवाय समितीतील सदस्य श्री. भरत देवरूखकर, स. प्रा. भरत गोंजारे, स. प्रा. डॉ. प्राजक्ता शिंदे, स. प्रा. तन्वी भागवत, शिक्षक-शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांचे सहकार्य मिळाले.

* राष्ट्रीय सेवा योजना निवासी शिबीर *

मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटी, मार्गताम्हाने संचलित डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालय, मार्गताम्हाने राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाचे निवासी शिबीर मु. पो. पाथर्डी, - मिरवणे येथे दि. २२।१२।२०२२ ते २८।१२।२०२२ या कालावधित संपन्न झाले. जलसंवर्धन, पर्यावरण संरक्षण, उर्जा बचत, महिला सबलीकरण, आरोग्यविषयक जनजागृती, मूल्य शिक्षण इ. प्रकल्प या शिबीरात राबविण्यात आले. या शिबीरात मुले, मुली आणि शिक्षक सहभागी झाले. सात दिवसीय निवासी शिबीराचे उद्‌घाटन पाथर्डी-मिरवणे

गावचे सरपंच श्री. संजय भडवळकर, शाळा व्यवस्थापन समिती अध्यक्ष श्री. विजय गुढेकर, केंद्रिय शाळा मिरवणेच्या मुख्याध्यापिका श्रीमती स्मिता वीरकर, ग्रामपंचायत सदस्या श्रीमती नेहा तांबे, श्री. मनोहर आवटे, शाळेतील शिक्षक, ग्रामसेवक सौ. जान्हवी साळवी व ग्रामस्थ यांच्या प्रमुख उपस्थितीत संपन्न झाला. कार्यक्रमाच्या प्रारंभी राष्ट्रीय सेवा योजना कार्यक्रम अधिकारी स. प्रा. डॉ. नामदेव बा. डोंगरे यांनी प्रास्ताविक केले व राष्ट्रीय सेवा योजनेचे कार्य व बीरातील उपक्रमांची सविस्तर माहिती दिली. मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटीचे अध्यक्ष श्री. मधुकरराव चव्हाण, महाविद्यालयाच्या प्राचार्या डॉ. राजश्री कदम यांनी शिबीरास शुभेच्छा दिल्या.

शिबीरातील उपक्रम

श्रमदान :

१) या निवासी शिबरातील श्रमदानाची सुरूवात दि. २३।१२२०२२ रोजी केंद्रीय मराठी शाळा मिरवणे येथील प्रांगणातील सर्व झाडांना रिंगा घालून करण्यात आली. एकूण ४६ झाडांना रिंगा घालून भराव घालण्यात आला व वृक्षसंवर्धन करण्यात आले.

२) दि. २४।१२।२०२२ रोजी केंद्रिय शाळा मिरवणे ते कुंभारवाडी रस्त्यालगत ५०० मीटरपर्यंत माती व दगडांचा भराव टाकून रस्ता दुरूस्त केला. स्वयंसेवकांनी श्रमदानातून दिलेल्या योगदानामुळे ग्रामस्थांची रस्त्याने जाताना होत असलेली गैरसोय कमी झाली.

३) दि. २५।१२।२०२२ रोजी मिरवणे-कुंभारवाडी येथे अनिता अनंत गुढेकर, चंद्रभागा शांताराम कासेकर, नंदिनी रविंद्र कासेकर, प्रकाश मारोती कासेकर या ग्रामस्थांच्या घरी ४ X ४ चे शोषखड्डे खोदून दिले. यामुळे सांडपाण्याचे व्यवस्थापन झाले. याशिवाय प्लॅस्टिक निर्मूलन व कचरा व्यवस्थापनाबद्दल प्रात्यक्षिकासह माहिती दिली. प्लॅस्टिकचा वापर कमित-कमी करावा व प्लॅस्टिक जाळल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात वायूप्रदूषण होते याची जाणीव ग्रामस्थांना करून दिली. रस्त्यावरील व घराशेजारील कचरा जाळून न टाकता तो एकत्र करून कुजवावा व नंतर तो शेतात खत म्हणून वापरावा याबद्दल प्रात्यक्षिक देण्यात आले.

४) दि. २६।१२।२०२२ रोजी मिरवणे-आवटेवाडी येथे दगड व मातीच्या साहाय्याने वनराई बंधारा घालून जलसंवर्धन केले. वनराई बंधाऱ्यामुळे पाणीसाठ्याचा संचय होऊन परिसरातील शेतकऱ्यांना लाभ झाला. वनराई बंधाऱ्याच्या माध्यमातून 'पाणी अडवा, पाणी जिरवा' हा संदेश ग्रामस्थांना देण्यात आला.

५) दि. २७।१२।२०२२ रोजी केंद्रिय शाळा मिरवणे येथील शाळेच्या मैदानाचे सपाटीकरण करण्यात आले व शाळा परिसराची स्वच्छता करण्यात आली. शाळेतील सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी करण्यात आलेल्या शोषखड्ड्याचे खोलीकरण करण्यात आले. शाळेत केलेल्या या शोषखड्ड्यामुळे पोषण आहारासाठी वापरण्यात येणाऱ्या किचन रूममधील सांडपाण्याचे योग्य व्यवस्थापन करण्यात आले.

व्यक्तिमत्व विकास कार्यशाळा, बौद्धिक व्याख्यान, जैवविविधता संरक्षणात खाजगी वनांची भूमिका, आरोग्य तपासणी शिबीर, महिला मेळावा इ.

अ) व्यक्तिमत्व विकास कार्यशाळा :

दि. २३।१२।२०२२ रोजी स्वयंसेवकांसाठी व्यक्तिमत्व विकास या विषयावर कार्यशाळा संपन्न

राष्ट्रीय मतदार दिनानिमित्त मतदार नोंदणीस पात्र विद्यार्थ्यांना मतदार नोंदणी अर्ज देताना प्राचार्या डॉ. राजश्री कदम

पाथर्डी–मिरवणे येथील निवासी शिबीरात उत्कृष्ट स्वयंसेवक कु. रेणुका देसाईचे गुलाबपुष्प देऊन अभिनंदन करताना संस्थेचे उपाध्यक्ष श्री. जयसिंग मोरे

पाथर्डी–मिरवणे येथील निवासी शिबीरात युगपुरुष ''छ. शिवाजी महाराज'' या विषयावर व्याख्यान देताना महाविद्यालयाचे माजी विद्यार्थी श्री. विकास चांदे सर

पाथर्डी–मिरवणे येथील निवासी शिबीरात आरोग्य तपासणी मेळाव्यात आरोग्य तपासणी करताना डॉ.निकीता शिर्के व सहकारी प्राथमिक आरोग्य केंद्र – रामपूर

पाथर्डी–मिरवणे येथील निवासी शिबीरात 'महिलांच्या आरोग्य विषयक समस्या' या विषयावर महिला मेळाव्याचे आयोजन डॉ. अतिन औताडे, डॉ. जॅस्मिन औताडे व मेळाव्यात सहभागी महिला

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव 'हर घर तिरंगा' उपक्रमांतर्गत भव्य रॅलीचे आयोजन

स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव स्वराज्य महोत्सवांतर्गत 'वंदे मातरम्' गीत गायन करताना स्वयंसेवक

मार्गताम्हाने मॅरेथॉन यशस्वी स्पर्धकांना पारितोषिक देताना संस्थेचे अध्यक्ष मा. मधुकरराव चव्हाण

नेरळ येथे मुंबई विद्यापीठ आयोजित आंतरमहाविद्यालयीन कबड्डी स्पर्धेत सहभागी महाविद्यालयाचा महिला संघ

नेरळ येथे मुंबई विद्यापीठ आयोजित आंतरमहाविद्यालयीन कबड्डी स्पर्धेत सहभागी महाविद्यालयाचा पुरुष संघ

झाली. आदर्श विद्यामंदिर चिवेलीचे मुख्याध्यापक श्री. संजय चव्हाण यांनी करिअरमध्ये व्यक्तिमत्व विकासाचे महत्त्व, विविध पैलुंच्या माध्यमातून व्यक्तिमत्व विकसीत करण्याबाबत मार्गदर्शन केले.

ब) बौद्धिक व्याख्यान :

दि. २४।१२।२०२२ रोजी 'युगपुरूष छत्रपती शिवाजी महाराज' यांच्या स्वराज्य निर्मितीचा इतिहास, आदर्श राज्यकर्ते, आरमार, गड-किल्ले इ. बद्दल महाविद्यालयाचा माजी विद्यार्थी परांजपे मोतीवाले हायस्कूलचे शिक्षक श्री. विकास चांदे यांनी अभ्यासपूर्ण व्याख्यान दिले.

क) कोकणातील जैवविविधता व खाजगी वने :

पर्यावरण संरक्षणात वनांची भूमिका लक्षात घेऊन शिरवलीचे प्रतिष्ठीत ग्रामस्थ श्री. नंदु तांबे यांनी ४२ एकरात खाजगी वन विकसित केले. याची माहिती प्रत्यक्ष वनामध्ये जाऊन विद्यार्थ्यांची वनपाहणी करून देण्यात आली. श्री. नंदू तांबे यांनी जैवविविधतेत वनस्पती व प्राण्यांची भूमिका विशद केली. स्थानिक परिसरातील घनदाट जंगल पाहून विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळाली.

ड) आरोग्य तपासणी शिबीर :

दि. २६।१२।२०२२ रोजी प्राथमिक आरोग्य केंद्र रामपूरच्या वैद्यकीय अधिकारी डॉ. निकीता शिर्के आणि स्टाफ यांच्या सहकार्याने स्वयंसेवकांची आरोग्य तपासणी करण्यात आली. बी.पी., शुगर आणि हिमोग्लोबिन तपासणी करण्यात येऊन आवश्यकतेनुसार वैद्यकीय समुपदेशन करण्यात आले. या आरोग्य तपासणी शिबीरात ग्रामस्थही सहभागी झाले होते.

इ) महिला मेळावा :

दि. २७।१२।२०२२ रोजी डॉ. अतिन औताडे विश्वरसायन आयुर्वेदिक हॉस्पिटलचे संचालक व सौ. जॅस्मिन औताडे यांच्या प्रमुख उपस्थितीत महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्या या विषयावर महिला मेळावा संपन्न झाला. प्रारंभी डॉ. अतिन औताडे यांनी 'आयुर्वेदाचे आरोग्य रक्षणात महत्त्व' या विषयावर मार्गदर्शन केले. महिलांना उद्‌भवणाऱ्या आरोग्य समस्यांची कारणे व उपाययोजनांची सविस्तर माहिती दिली. डॉ. जॅस्मिन औताडे यांनी महिलांच्या आरोग्य समस्यांवर वैयक्तिक समुपदेशन केले. असा आगळावेगळा महिला मेळावा घेऊन महिलांच्या आरोग्याबद्दल सविस्तर माहिती दिल्याबद्दल गावातील महिलांनी समाधान व्यक्त केले.

या सात दिवसीय निवासी शिबीराचा समारोप मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटीचे उपाध्यक्ष श्री. जयसिंग मोरे, सचिव श्री. मोहन चव्हाण, सहसचिव शशिकांत चव्हाण, जेष्ठ संचालक श्रीकृष्णा चव्हाण, शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्य श्री. विजय गुढेकर, श्री. मंगेश गुढेकर, ग्रंथपाल श्री. अनिल कांबळे, स. प्रा. सौ. भारती येवले, ग्रामस्थ व शिक्षक-शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांच्या उपस्थितीत संपन्न झाला. राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या उपक्रमातून स्थानिक पातळीवर समाजाला दिशा देण्याचे काम व्हावे ही अपेक्षा उपाध्यक्ष श्री. जयसिंग मोरे यांनी व्यक्त केली व समाजातील प्रश्न व अडचणी सोडविण्यात विद्यार्थ्यांना पुढाकार घेण्याचे आवाहन केले. शिबीरामध्ये उत्कृष्ट कार्य केलेल्या कु. रेणुका देसाई, कु. निरंजन चव्हाण, कु. राज पवार, कु. रोशन नाणारकर इ. स्वयंसेवकांचा गुलाबपुष्प देऊन मान्यवर पदाधिकारी व संचालकांच्या हस्ते गौरव

करण्यात आला. या निवासी शिबीराच्या माध्यमातून युवक-युवतींना व्यक्तिमत्व विकासाबरोबर श्रमप्रतिष्ठा व ग्रामीण जीवनाची ओळख करून देण्यात आली. युवक-युवतींना कृतिशील व विचारशील बनवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या माध्यमातून समाज व राष्ट्र उभारणीत युवक व युवतींचे योगदान भविष्यकाळात होणार आहे. या शिबीराचे नियोजन मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटीचे अध्यक्ष श्री. मधुकरराव चव्हाण, सर्व संस्था पदाधिकारी व संचालक, महाविद्यालयाच्या प्राचार्या डॉ. राजश्री कदम, स. प्रा. डॉ. नामदेव डोंगरे, श्री. भरत देवरूखकर व शिक्षक-शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांनी केले. उद्‌घाटन समारंभाचे आभारप्रदर्शन स. प्रा. डॉ. एस. बी. काटकर यांनी केले तर समारोप कार्यक्रमाचे आभारप्रदर्शन स. प्रा. भारती येवले यांनी केले. या शिबीरात स. प्रा. डॉ. प्राजक्ता शिंदे, स. प्रा. तन्वी भागवत, स. प्रा. भरत गोंजारे, श्री. भरत देवरूखकर इ. राष्ट्रीय सेवा योजना समिती सदस्यांनी आपला सहभाग नोंदविला. याशिवाय स. प्रा. डॉ. सत्येंद्र राजे, स. प्रा. डॉ. सुरेश सुतार, स. प्रा. विकास मेहेंदळे, स. प्रा. डॉ. एस. बी. काटकर, स. प्रा. अन्वी निकम इत्यादींनी प्रत्यक्ष सहभाग नोंदवून शिबीर यशस्वी करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली. श्री. राजु विचारे, श्री. दिलीप काणेकर, श्री. संदीप जंगम, श्री. संदीप चव्हाण यांनी शिबीर यशस्वितेसाठी सहकार्य केले. शिबीरात राबविलेल्या उपक्रमांबद्दल ग्रामस्थांनी समाधान व्यक्त करून महाविद्यालयाच्या एन. एस. एस. विभागास धन्यवाद दिले.

❊ राज्यशास्त्र विभाग ❊

स. प्रा. डॉ. नामदेव बा. डोंगरे

१) सामाजिक न्याय दिनानिमित्त व्याख्यान :

छ. शाहू महाराज जन्मदिन २६ जून सामाजिक न्याय दिवस म्हणून साजरा करण्यात आला. राज्यशास्त्र विभाग आणि इतिहास विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने छ. शाहू महाराजांचे सामाजिक कार्य या विषयावर इतिहास विभागप्रमुख स. प्रा. विकास मेहेंदळे यांनी व्याख्यान दिले. वसंतराव भागवत माध्यमिक विद्यालय, सौ. क. वा. पेठे कनिष्ठ महाविद्यालय व डॉ. तात्यासाहेब नातु कला व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालयांनी संयुक्तपणे या कार्यक्रमाचे नियोजन केले. संस्थेचे चेअरमन श्री. मधुकरराव चव्हाण यांनीही या प्रसंगी मार्गदर्शन केले.

२) स्वातंत्र्याच्या जडणघडणीत युवा क्रांतीकारकांचे योगदान या विषयावर निबंध स्पर्धा :

ग्रंथालय विभाग व राज्यशास्त्र विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमानेस्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवानिमित्ताने स्वातंत्र्याच्या जडणघडणीत युवा क्रांतीकारकांचे योगदान या विषयावर दि. १२।०८।२०२२ रोजी निबंध स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले. भगतसिंग, सुखदेव, राजगुरू, राणी लक्ष्मीबाई, बिरसा मुंडा, नेताजी सुभाषचंद्र बोस इ. युवा क्रांतीकारकांच्या योगदानावर विद्यार्थ्यांनी निबंध लेखन केले.

३) संविधान दिन :

विभागाच्या वतीने २६ नोव्हेंबर रोजी संविधान दिन साजरा करण्यात आला. स. प्रा. डॉ. नामदेव बा.

डोंगरे यांनी संविधान दिनाचे महत्त्व स्पष्ट केले. वसंतराव भागवत माध्यमिक विद्यालय व सौ. क. वा. पेठे कनिष्ठ महाविद्यालयाचे मुख्याध्यापक श्री. भाऊ लकेश्री, महाविद्यालयाच्या प्राचार्या डॉ. राजश्री कदम, शिक्षक-शिक्षकेत्तर कर्मचारी यावेळी उपस्थित होते. यावेळी महाविद्यालयाच्या प्राचार्या डॉ. राजश्री कदम यांनी संस्थेचे चेअरमन श्री. मधुकरराव चव्हाण यांचे गुलाबपुष्प देऊन स्वागत केले. मा. चेअरमन साहेबांनी संविधानाच्या आधारे देशाची व्यवस्था कशी चालते यावर मार्गदर्शन केले.

४) मतदार जनजागृती सप्ताहानिमित्त मतदान जनजागृतीसाठी निबंध स्पर्धा :

तहसिलदार कार्यालय, चिपळूण यांच्या परिपत्रकानुसार २५ जानेवारी ते ०२ फेब्रुवारी २०२३ या कालावधीत मतदार जागृती सप्ताहानिमित्त दि. ०२ फेब्रुवारी २०२३ रोजी 'लोकशाहीत मतदारांची भूमिका' या विषयावर निबंध स्पर्धा घेण्यात आली. कला व वाणिज्य विभागातील एकूण ३९ विद्यार्थ्यांनी या स्पर्धेत आपला सहभाग नोंदवून दिलेल्या विषयावर निबंध लेखन केले.

✲ अर्थशास्त्र विभाग ✲

प्रा. डॉ. एस. बी. काटकर

अर्थशास्त्र विभागाच्या वतीने २०२२-२३ या शैक्षणिक वर्षी पुढील कार्यक्रमांचे आयोजन केले आहे.

१) वक्तृत्व स्पर्धा :

अर्थशास्त्र विभागाच्या वतीने ५६ वी ए. डी. श्रॉफ वक्तृत्व स्पर्धा दि. २०।०९।२०२२ रोजी घेण्यात आली. या स्पर्धेत १३ विद्यार्थी सहभागी झाले होते. त्यामध्ये खालील विद्यार्थ्यांनी सुयश संपादन केले.

१. कु. सृष्टी प्रकाश गुढेकर - एफ. वाय. बी. कॉम.
   प्रथम क्रमांक : रोख बक्षिस रु. २५००/- व प्रशस्तीपत्र.

२. कु. आदिती अनिल इंदुलकर - टी. वाय. बी. कॉम.
   द्वितीय क्रमांक : रोख बक्षिस रु. १५००/- व प्रशस्तीपत्र.

३) कु. दिया बळीराम पालशेतकर - एस.वाय.बी.ए.
   तृतीय क्रमांक : रोख बक्षिस रु. १०००/- व प्रशस्तीपत्र.

४) कु. सानिका सुनिल पेजले - एस.वाय.बी.ए.
   उत्तेजनार्थ प्रशस्तीपत्र.

५) कु. रेणुका दत्ताराम देसाई - एस.बाय.बी.कॉम.
   उत्तेजनार्थ प्रशस्तीपत्र.

२) PPT Competition - MOU अंतर्गत :

PPT स्पर्धेत डॉ. नातु महाविद्यालय, खरे-ढेरे-भोसले महाविद्शालय गुहागर आणि कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पाटपन्हाळे या तीन महाविद्यालयातील विद्यार्थी सहभागी झाले होते. ''नवीन आर्थिक धोरण - १९९१ चे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव'' या विषयावर ही स्पर्धा घेण्यात आली. माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांच्या वाढदिवसा निमित्ताने या कार्यक्रमांचे नियोजन केले होते. त्यामध्ये खालील विद्यार्थ्यांनी सुयश संपादन केले.

१. प्रथम विजेता संघ :

कु. प्रणव मोहन टाणकर/कु. सोनिया पांडुरंग पावसकर - पाटपन्हाळे महाविद्यालय.

२. **द्वितीय विजेता संघ :**

कु. सृष्टी प्रकाश गुढेकर/कु. जयेश सुनिल कानडे – डॉ. नातु महाविद्यालय, मार्गताम्हाने.

३. **तृतीय विजेता संघ :**

कु. प्रणाली प्रफुल्ल वेलोंडे/कु. मयूर अजित आग्रे – डॉ. नातु महाविद्यालय, मार्गताम्हाने.

उत्तेजनार्थ :

कु. सिद्धेश सुरेश वणे – पाटपन्हाळे महाविद्यालय

कु. संदिपा रमेश कदम/कु. सानिका सुनिल पेजले/कु. अनिकेत शंकर घाडे – डॉ. नातू कॉलेज मार्गताम्हाने.

३) अर्थशास्त्र विभागाने दि. ६।०२।२०२३ ते २८।०२।२०२३ या कालावधीत Certificate Course - Indian Capital Market या विषयावर ४० क्रेडीटचा कोर्स सुरू केला आहे. या कोर्समध्ये ३४ विद्यार्थी सहभागी होते.

४) तृतीय वर्ष बी. ए. च्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शनपर Online व्याख्यान १७।०३।२०२३ रोजी आयोजित केले आहे.

५) अर्थशास्त्र विभागाची अभ्यास सहल आयोजित केली आहे.

✻ क्रीडा विभाग ✻

डॉ. सत्येंद्र विजय राजे

महाविद्यालयाच्या क्रीडा विभागाने वर्षभरामध्ये महाविद्यालयीन आणि आंतरमहाविद्यालयीन स्पर्धांमध्ये सहभाग घेतला होता. जूनपासून महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना 'इन डोअर' खेळ खेळण्यासाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या. कॅरम, चेस, बॅडमिंटन या खेळांच्या सुविधांचा विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला.

तसेच मैदानी खेळांमध्ये कबड्डी, गोळाफेक, थाळीफेक, धावणे या खेळांसाठी देखिल सुविधा उपलब्ध केल्या गेल्या.

दि. १४ ऑक्टोबर ते १६ ऑक्टोबर २०२२ या काळात मुंबई विद्यापीठाने नेरळ येथे आयोजित केलेल्या आंतरमहाविद्यालयीन कबड्डी स्पर्धांमध्ये महाविद्यालयाचा मुलींचा कबड्डी संघ सहभागी झाला होता.

तसेच दि. ८ नोव्हेंबर ते १० नोव्हेंबर २०२२ या काळात मुंबई विद्यापीठाने नेरळ येथे आयोजित केलेल्या आंतरमहाविद्यालयीन कबड्डी स्पर्धेमध्ये महाविद्यालयाचा पुरूष संघ सहभागी झाला होता. श्री. पंकज पवार यांनी कबड्डी संघास मार्गदर्शन केले.

तसेच वार्षिक क्रीडा स्पर्धा दि. ५ डिसेंबर ते ७ डिसेंबर २०२२ या काळात घेण्यात आल्या. कबड्डी, खो-खो, क्रिकेट, कॅरम, बुद्धीबळ, बॅडमिंटन, थाळीफेक, गोळाफेक, धावणे, व्हॉलिबॉल इ. स्पर्धा घेण्यात आल्या. या स्पर्धांसाठी ज्ञानेश्वर पडवेकर यांनी पंच म्हणून काम पाहिले.

संस्थेच्या विद्यमाने दि. २२ जानेवारी २०२३ रोजी चिपळूण-गुहागर तालुका मर्यादित मॅरेथॉन आयोजित करण्यात आली होती. त्या स्पर्धेच्या आयोजन, नियोजन आणि कार्यवाहीत महाविद्यालयाच्या विद्यार्थी व कर्मचाऱ्यांनी सहभाग घेतला.

* माजी विद्यार्थी संघ *

प्रा. डॉ. एस. बी. काटकर

* माजी विद्यार्थी संघाची बैठक दि. ६।०५।२०२२ रोजी NAPS व महाराष्ट्र अींशिपींळलश झ्रेींरश्र मध्ये नोंदणी करण्यासंदर्भात आयोजित केली होती. या कार्यक्रमांचे प्रमुख अतिथी श्री. जयसिंग मोरे - उपाध्यक्ष मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटी हे होते. या कार्यक्रमाला ४० विद्यार्थी उपस्थित होते.

* महाविद्यालयात दि. ११ डिसेंबर २०२२ रोजी माजी विद्यार्थी मेळावा आयोजित केला होता. या कार्यक्रमाचे प्रमुख अतिथी मा. आमदार मा. श्री. मधुकरराव चव्हाण - अध्यक्ष मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटी हे होते. कार्यक्रमाला प्रतिसाद छान मिळाला. १५० विद्यार्थी सहभागी झाले होते.

* सावित्रीबाई फुले महिला विकास मंच *

प्रा. डॉ. एस. बी. काटकर

मुंबई विद्यापीठाच्या महिला विकास मंचच्या निर्देशान्वये महाविद्यालयामध्ये सावित्रीबाई फुले महिला विकास मंचाची स्थापना केलेली आहे. मंचातर्फे पुढील कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले.

* **सावित्रीबाई फुले जयंती :** ३ जानेवारी, २०२३ रोजी आयोजित केली होती. या कार्यक्रमाच्या प्रमुख अतिथी आमच्या माजी विद्यार्थीनी सौ. श्रेया संतोष दळी - मार्गताम्हाने हायस्कूल आणि सौ. मंजिरी मनिष दळवी - मार्गताम्हाने हायस्कूल या उपस्थित होत्या. सावित्रीबाई फुले यांच्या जयंतीनिमित्त ''क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या सामाजिक व शैक्षणिक कार्य'' या विषयावर विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले.

* दि. ८ मार्च २०२३ रोजी ''जागतिक महिला दिन'' रोजी डॉ. श्रद्धा घाग, चिपळूण यांचे "Gender Dynamics in the Development of Higher Education" या विषयावर मार्गदर्शनपर व्याख्यान झाले.

* पालक-शिक्षक संघ *

प्रा. डॉ. एस. बी. काटकर

* पालक-शिक्षक संघाची दि. २३।०७।२०२२ रोजी बैठक आयोजित करण्यात आली. सभेमध्ये मा. आमदार मधुकरराव चव्हाण - चेअरमन मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटी यांनी मार्गदर्शन केले. संस्थेने सुरू केलेल्या नवीन अभ्यासक्रमांची माहिती पालकांना देण्यात आली.

* द्वितीय सत्रातील पालक-शिक्षक संघाची बैठक दि. १०।०१।२०२३ ते १३।०१।२०२३ आणि २७, २८।०१।२०२३ रोजी वर्गनिहाय बैठकीचे नियोजन केले होते.

* आरोग्य विभाग *

प्रा. डॉ. एस. बी. काटकर

* महाविद्यालयातील आरोग्य विभागातर्फे दि. ०४।०८।२०२२ रोजी CBC Test Camp चे आयोजन रामपूर ग्रामीण रूग्णालयाच्या सहाय्याने आयोजित केले होते. या शिबीरात १३० विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला होता.

* दि. २०।०२।२०२३ रोजी डॉ. श्रद्धा घाग, TWJ Hospital Chiplun, आणि डॉ. शुभम कुशे, मिस गार्गी जोगळेकर यांनी महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना ''आरोग्य जाणनव, काळजी व आपत्कालीन प्रथमोपचार'' या विषयावर कार्यशाळा घेऊन मार्गदर्शन केले. त्याचा १४० विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला.

✻ इतिहास विभाग ✻

प्रा. विकास मा. मेहेंदळे
डॉ. सत्येंद्र वि. राजे

✻ इतिहास व राज्यशास्त्र विभागाच्या संयुक्त विद्यमाने दि. २८ मार्च २०२२ रोजी ''शहिद भगतसिंग जी का स्वतंत्रता संग्राम में योगदान'' या विषयावर डॉ. उर्विक पटेल - इतिहास विभाग, सयाजीराव गायकवाड विद्यापीठ बडोदा यांचे व्याखन आयोजित करण्यात आले.

✻ दि. २६ जून २०२२ रोजी इतिहास व राज्यशास्त्र विभागाच्या संयुक्त विद्यमाने राजर्षी शाहू महाराज जयंती 'सामाजिक न्याय दिन' साजरा करण्यात आला.. प्रा. विकास मेहेंदळे यांचे ''राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक व सामाजिक कर्य'' या विषयावर व्याख्यान आयोजित करण्यात आले.

✻ इतिहास विभागातर्फे दि. ६ जून २०२२ रोजी शिवराज्याभिषेक दिनानिमित्ताने ''राष्ट्रीय प्रश्न मंजुषा'' स्पर्धा घेण्यात आली.

✻ ९ ऑगस्ट २०२२ रोजी इतिहास विभागातर्फे इतिहास विभाग आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय वैभववाडी, सिंधुदुर्ग यांच्या संयुक्त विद्यमाने प्रा. विकास मेहेंदळे यांचे ''इतिहास विषयातील करिअरच्या संधी'' विषयावर व्याख्यान आयोजित करण्यात आले.

✻ दि. २ ऑक्टोबर २०२२ रोजी इतिहास विभागाने ''महात्मा गांधीजी सत्य, अहिंसा व अस्तेय चे खरे विश्वगुरू'' विषयावर प्रश्नमंजुषा स्पर्धेचे आयोजन केले.

✻ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महापरिनिर्वाण दिनानिमित्ताने दि. ६ डिसेंबर २०२२ रोजी इतिहास, राज्यशास्त्र व फोरम ऑफ व्हॅल्यू एज्युकेशनच्या विद्यमाने ''राष्ट्रीय प्रश्नमंजुषा'' आयोजित करण्यात आली.

✻ दि. ६ जानेवारी २०२३ रोजी पत्रकार दिन रामपूर, मार्गताम्हाने पत्रकार संघाच्या संयुक्त विद्यमाने साजरा केला. श्री. अनिलकुमार जोशी जेष्ठ पत्रकार यांनी ''पत्रकारांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील आणि भारताच्या प्रगतीतील योगदान'' या विषयावर मार्गदर्शन केले.

✻ इतिहास विभागाने १९ फेब्रु. २०२३ रोजी छ. शिवाजी महाराजांच्या जयंतीनिमित्ताने प्रश्नमंजुषा स्पर्धा आयोजित केली.

✻ इतिहास विभागाने दि. ३ व ४ मार्च २०२३ रोजी मालवण, विजयदुर्ग व कुणकेश्वर या ठिकाणी शैक्षणिक सहलीचे आयोजन केले.

✻ मराठी विभाग ✻

✻ मराठी विभागाने देवरुख महाविद्यालयासोबत केलेल्या सामंजस्य कराराअंतर्गत ९ जाने. २०२३ ला ''मालिका'' चित्रपटासाठी पटकथा लेखन व नाट्यस्पर्धा आणि युवा पिढी ह्या विषयावर राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन केले होते. प्रसिद्ध नाटककार अभिराम भडकमकर ह्यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले.

✻ २ जाने. २०२३ रोजी मराठी विभागातर्फे आभासी माध्यमातून दोन कार्यशाळा आयोजित करण्यात आल्या. 'भाषिक विकासाचे - महत्व आणि तंत्र' या विषयावर कार्यशाळेसाठी लोणावळा येथील मन:शक्ती केंद्रातील डॉ. वसुधा पवार ह्यांनी मार्गदर्शन केले.

✻ ४ मार्च २०२३ रोजी ''समाजमाध्यमांसाठी लेखन कौशल्य'' ह्या विषयावर कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले. कार्यशाळेत ब्लॉग लेखन, श्रुतिका व नभोनाट्य

व्यवसाय मार्गदर्शन कक्ष आयोजित स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन
मार्गदर्शक – श्री. प्रभाकर मोरे
(प्रज्ञा ॲकेडमी)

IPR - Intellectual Property Rights
- Golekar Sir (Guhagar College)

महाविद्यालयाची शैक्षणिक सहल
मालवण काजू प्रक्रिया उद्योग

महाविद्यालयाची शैक्षणिक सहल
मालवण काजू प्रक्रिया उद्योग

डि. बी. जे. महाविद्यालयात संपन्न झालेल्या **PPT Competition** स्पर्धेत वाणिज्य विभागातील तृतीय वर्ष वाणिज्य मधील अदिती इंदुलकर व द्वितीय वर्ष वाणिज्य मधील रेणुका देसाई या विद्यार्थिनींचा सहभाग

इतिहास विभाग आयोजित पत्रकार दिन
व्याख्याता श्री. अनिलकुमार जोशी
विषय : पत्रकारांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान
दि. ६ जानेवारी २०२३

महाविद्यालयाची शैक्षणिक सहल
विमलेश्वर लेणी – वाडा, देवगड

महाविद्यालयाची विभाग शैक्षणिक सहल
किल्ला सिंधुदुर्ग – मालवण

इतिहास विभाग आयोजित व्याख्यान, व्याख्याता : डॉ. प्रभाकर घोडके
लो. टिळकांचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान दि. १/०८/२०२२

ग्रंथालय विभाग,
उत्कृष्ट वाचक पुरस्कार मुलाखत

लेखनासाठी आवश्यक कौशल्यांबाबत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यात ह्या कार्यशाळेसाठी आकाशवाणी केंद्र पुणेचे कार्यक्रम अधिकारी विराज सवाई व प्रा. वीर गोगटे कॉलेज रत्नागिरी ह्यांनी मार्गदर्शन केले.

✼ मराठी विभागाने ''तारुण्यात पदार्पण करताना'' ह्या विषयाच्या अनुषंगाने सिम्बोयसीस महाविद्यालय पुणे येथील मानसशास्त्राच्या प्रा. सेजल नातू ह्यांच्या व्याख्यानाचे आयोजन केले होते.

✼ ग्रंथालय विभाग ✼

श्री. अनिल एस. कांबळे

ग्रंथपाल

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासामध्ये अनमोल वाटा उचलणाऱ्या आमच्या महाविद्यालयीन ग्रंथालयातील क्रमिक व संदर्भ पुस्तकांची संख्या उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत आहेत.

	मागील वर्षापर्यंत ग्रंथसंपदा	चालू वर्षातील ग्रंथसंपदा	एकूण ग्रंथसंपदा
नियमित खरेदी	९७७२	१२८	९९००
मागासवर्गीय पुस्तक पेढी	९८९	१३९	११२८
शिक्षक देणगी दाखल	३०३	–	३०३
इतर देणगी दाखल	१९२९	५०	१९७९
एकूण ग्रंथसंपदा	**१२९९३**	**३१७**	**१३३१०**

✼ ग्रंथालय एक दृष्टीक्षेप :

एकूण ग्रंथसंपदा – १३३१०

नियतकालिके – ३१

नियतकालिके बांधीव खंड – ७१

वृत्तपत्रे – ५

दृक श्राव्य साहित्य – ८६

✼ ग्रंथालय सभासद :

विद्यार्थी – ३१७

शिक्षक – २०

शिक्षकेत्तर कर्मचारी – ०८

संगणक विभाग – ०१

संस्थेचे पदाधिकारी – ०६

✼ ग्रंथालयीन सेवा :

✼ ग्रंथ देवघेव सेवा

✼ संदर्भ सेवा

✼ माहिती सेवा

✼ वृत्तपत्र कात्रण सेवा

✼ इंटरनेट सेवा

✼ वाचन कक्ष सेवा – विद्यार्थी व प्राध्यापक

✼ करीयर विषयक सेवा

✼ संगणकीय तालिका सेवा (OPAC)

✼ ग्रंथालयातील योजना :

✼ श्री सिद्धिविनायक गणपती मंदिर न्यास पुस्तक पेढी

योजना : श्री सिद्धिविनायक गणपती मंदिर न्यास, मुंबई यांच्या पुस्तक पेढी योजनेंतर्गत आपल्या महाविद्यालयीन ग्रंथालयाला देणगीच्या स्वरूपात मिळालेल्या अभ्यासाच्या ६४० पुस्तकांचे वितरण महाविद्यालयातील ११३ विद्यार्थ्यांना करण्यात आलेले आहे.

✻ **मागासवर्गीय पुस्तक पेढी योजना** (B.C. Book Bank Scheme) **:** मुंबई विद्यापीठ अंतर्गत विद्यार्थी कल्याण विभागामार्फत मागासवर्गीय पुस्तक पेढी योजना राबवली जाते. या योजनेचा लाभ महाविद्यालयातील मागासवर्गीय विद्यार्थी घेतात. चालू वर्षी खालील वर्गातील विद्यार्थ्यांना या योजने अंतर्गत मोफत एक वर्षासाठी पुस्तकाचे वाटप करण्यात आलेले आहे.

अ. क्र.	वर्ग	विद्यार्थी संख्या	वितरीत पुस्तकांची संख्या
१.	एफ. वाय. बी. ए.	१८	८७
२.	एस. वाय. बी. ए.	०९	५७
३.	टी . वाय. बी. ए.	०८	३५
४.	एफ. वाय. बी. कॉम.	०७	४२
५.	टी. वाय. बी. कॉम.	०६	२९
	एकूण	**४८**	**२५०**

✻ विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या निधीतून दरवर्षी ग्रंथ व नियतकालिके खरेदी केले जातात.

✻ विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या आर्थिक मदतीतून शैक्षणिकदृष्टया मागास विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी रेमेडियल कोचिंग योजना अंतर्गत ग्रंथ खरेदी केले जातात.

✻ **डॉ. एस. आर. रंगनाथन जयंती व ग्रंथ प्रदर्शन :** दरवर्षी ग्रंथालय विभागाच्या वतीने डॉ. एस. आर. रंगनाथन (भारतीय ग्रंथालय विज्ञानचे प्रणेते) यांची जयंती साजरी केली जाते. त्या प्रित्यर्थ ग्रंथ प्रदर्शन शुक्रवार दि.१२ ऑगस्ट २०२२ ला 'भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील सैनिक व थोर महापुरुष' यांचे चरित्र व आत्मचरित्र या विषयावरील ग्रंथांचे प्रदर्शन आयोजित केलेले होते. त्याचा लाभ विद्यार्थी, प्राध्यापक व इतर कर्मचारी यांनी घेतलेला आहे.

✻ **ग्रंथालय युझर एज्युकेशन :** महाविद्यालयातील एफ. वाय. बी. ए. व एफ. वाय. बी. कॉम. च्या विद्यार्थांकरिता Workshop on Library Orientation चे आयोजन शनिवार दि. १३ ऑगस्ट २०२२ रोजी करण्यात आलेले होते.

✻ **वाचन प्रेरणा दिन :** ग्रंथालय व मराठी विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने मंगळवार दिनांक १८।१०।२०२२ रोजी सकाळी १०.०० वाजता डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांची ९१ वी जयंती ''वाचन प्रेरणा दिन'' म्हणून साजरी करण्यात आली.

✻ **उत्कृष्ट वाचक पुरस्कार :** विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण होवून त्याने अभ्यासाव्यतिरिक्त इतरही ग्रंथांचे वाचन करावे, या करिता दरवर्षी ''उत्कृष्ट वाचक पुरस्कार'' ग्रंथालय विभागामार्फत देण्यात येतो. विद्यार्थ्याने वाचन केलेल्या अवांतर ग्रंथांची माहिती घेऊन त्यांची मुलाखत घेतली जाते व त्यामधून उत्कृष्ट वाचक पुरस्कार दिला जातो. या वर्षी गुरुवार दि.०९।०२।२०२३ ला घेतलेल्या मुलाखती मधून खालील विद्यार्थ्यांची उत्कृष्ट वाचक पुरस्कार करिता

निवड करण्यात आलेली आहे.

प्रथम पुरस्कार – सृष्टी प्रकाश गुडेकर (एफ.वाय.बी. कॉम.)

द्वितीय पुरस्कार – प्रतीक्षा चंद्रकांत मोहिते (टी.वाय.बी.ए.)

तृतीय पुरस्कार – सुविधा रोहिदास घडशी (एफ.वाय.बी. कॉम.)

* **वक्तृत्व स्पर्धा :** ग्रंथालय व मराठी विभागातर्फे सोमवार दिनांक २७।०२।२०२३ रोजी मराठी भाषा गौरव दिनानिमित्त वक्तृत्व स्पर्धा आयोजित केली होती.

वक्तृत्व स्पर्धेचे विषय :

(१) मराठी असे आमुची मायबोली.

(२) महाराष्ट्रातील संतांचे सामाजिक कार्य.

(३) माझं स्वप्न.

(४) नाती हरवत चाललेला समाज.

वक्तृत्व स्पर्धेचे विजेते :

प्रथम क्रमांक – कु. दिया बळीराम पालशेतकर (SYBA)

द्वितीय क्रमांक – अनिकेत शंकर घाडे (S.Y.B.Com.)

तृतीय क्रमांक – कु. रेणुका दत्ताराम देसाई (S.Y.B.Com.)

उत्तेजनार्थ – विराज गणेश जाधव (S.Y.B.Com.)

* परीक्षा विभाग *

वार्षिक निकाल सन २०२०-२१

प्रा. विकास मा. मेहेंदळे डॉ. सत्येंद्र वि. राजे प्रा. प्रियांका प्र. गोयथळे

वर्ग	प्रविष्ठ विद्यार्थी			निकाल टक्केवारी
	मुले	मुली	गुण	
प्रथम वर्ष कला	३३	२०	५३	९६.२२%
द्वितीय वर्ष कला	२३	२१	४४	९७.७२%
तृतीय वर्ष कला	१०	१५	२५	८८.००%
प्रथम वर्ष वाणिज्य	२८	२१	४९	९७.९५%
द्वितीय वर्ष वाणिज्य	२५	२७	५२	९८.०७%
तृतीय वर्ष वाणिज्य	३१	२५	५६	९२.८५%

प्रथम वर्ष कला :

प्रथम	इंदुलकर मधुराणी मंगेश	C.G.P.I.	९.४०
द्वितीय	डांगळे प्रियांका प्रकाश	C.G.P.I.	९.३७
तृतीय	कदम संदिपा रमेश	C.G.P.I.	९.३४

द्वितीय वर्ष कला :

प्रथम	मोहिते सई राहूल	C.G.P.I.	१०.००
द्वितीय	सावंत राज पांडूरंग	C.G.P.I.	१०.००
तृतीय	कदम पूजा विश्वास	C.G.P.I.	१०.००

तृतीय वर्ष कला :

प्रथम	गुरव सायली संतोष	C.G.P.I.	९.२०
द्वितीय	घाणेकर प्रथमेश प्रदिप	C.G.P.I.	९.०६
तृतीय	भडवळकर वैष्णवी विश्वास	C.G.P.I.	८.९८

वाणिज्य विभाग

प्रथम वर्ष वाणिज्य :

प्रथम	निवळकर स्नेहा गुणाजी	C.G.P.I.	९.३०
प्रथम	गोरीवले श्वेता भारत	C.G.P.I.	९.३०
द्वितीय	पाचाडकर वैष्णवी विजय	C.G.P.I.	९.०८
तृतीय	साळुंखे श्रुती सुभाष	C.G.P.I.	८.९८

द्वितीय वर्ष वाणिज्य :

प्रथम	कातकर प्रणिता काशिराम	C.G.P.I.	१०.००
द्वितीय	पेजले मयुरी महेश	C.G.P.I.	१०.००
तृतीय	गुरव जागृती महादेव	C.G.P.I.	१०.००

तृतीय वर्ष वाणिज्य :

प्रथम	हुमणे सायली संजय	C.G.P.I.	९.०८
द्वितीय	हुमणे साक्षी संतोष	C.G.P.I.	८.७१
तृतीय	हळदे तेजस्वी विजय	C.G.P.I.	८.५८

सर्व यशस्वी विद्यार्थ्यांचे हार्दिक अभिनंदन... !

✻ ✻ ✻

✻ प्राध्यापक जगत ✻

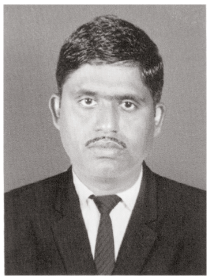

प्रा. रामचंद्र सा. माने
(हिंदी विभाग प्रमुख)

- ✻ एस. पी. हेगशेटचे महाविद्यालय रत्नागिरी येथे युवा महोत्सव सन २०२२-२३ कार्यशाळेमध्ये दि. ९ जुलै २०२२ मध्ये मुंबई विद्यापीठ आयोजित कार्यशाळेमध्ये सहभाग.
- ✻ आर. व्ही. गोगटे-जोगळेकर महाविद्यालय रत्नागिरी येथे दि. ४ ऑगस्ट २०२२ मुंबई विद्यापीठ आजीवन शिक्षण व विस्तार विभाग (DLLE) अंतर्गत प्रथम सत्र प्रशिक्षण उपक्रमात सहभाग.
- ✻ सौ. शैलजा शिंदे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पेढांबे येथे दि. १४ सप्टेंबर २०२२ रोजी 'हिंदी दिन' कार्यक्रमास प्रमुख अतिथी व्याख्याता म्हणून उपस्थिती.
- ✻ वसंतराव भागवत माध्यमिक विद्यालय व कै. सौ. कमलाबाई वामन पेठे कनिष्ठ कला, वाणिज्य विज्ञान ज्युनियर महाविद्यालयात हिंदी पंधरवडा निमित्त हिंदी निबंधाचे परिक्षण करण्यासाठी परीक्षक म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती.
- ✻ वसंतराव भागवत माध्यमिक विद्यालय व कै. सौ. कमलाबाई वामन पेठे कनिष्ठ कला, वाणिज्य विज्ञान ज्युनियर महाविद्यालयात हिंदी पंधरवडा सांगता समारंभास प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थिती.
- ✻ द. ग. तटकरे महाविद्यालय माणगांव-रायगड येथे दि. ८ ऑक्टोबर २०२२ रोजी 'हिंदी भाषा विषय विशेषज्ञ' म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती. सदर हिंदी कार्यशाळेत 'एकांकी का महत्त्व' या विषयावर वाचन करण्यात आले.
- ✻ मुंबई विद्यापीठ आयोजित सेमी V हिंदी पेपर IX या विषयाचे चेअरमन म्हणून पेपर सेटींगचे काम पूर्ण केले.
- ✻ रूद्र अकादमी चिपळूण येथे शैक्षणिक वर्ष २०२२-२०२३ करीता 'समाजसुधार' या विषयावर अतिथी व्याख्याता म्हणून नियुक्ती केली आहे.
- ✻ ज्ञानदीप महाविद्यालय मोरवंडे येथे मुंबई विद्यापीठ आजीवन शिक्षण व विस्तार विभागाने द्वितीय सत्र प्रशिक्षणाचे आयोजन केले होते. तेथे दि. ९ नोव्हेंबर २०२२ रोजी सदर प्रशिक्षणामध्ये सहभाग घेतला होता.

स. प्रा. भरत दिलीप गोंजारे
(वाणिज्य विभाग प्रमुख)

- ✻ डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वाणिज्य वरिष्ठ महाविद्यालयात 'भाषिक विकास महत्त्व आणि तंत्र' या विषयावर आयोजित वेबिनारमध्ये सहभाग.
- ✻ मराठी विभाग अंतर्गत 'राष्ट्रीय चर्चासत्र' या विषयावर आधारीत वेबिनारमध्ये सहभाग.
- ✻ मुंबई विद्यापीठ T. Y. B.Com (Sem - V) Financial Accounting & Auditing या विषयाच्या पेपर तपासणीचे काम केले.
- ✻ महाविद्यालयातील क्रीडा विभागात सदस्य म्हणून काम केले.
- ✻ महाविद्यालयांतर्गत 'मिरवणे' या ठिकाणी राष्ट्रीय सेवा योजने अंतर्गत झालेल्या कॅम्पमध्ये सहभाग व सदस्य म्हणून काम केले.
- ✻ रामपूर कनिष्ठ महाविद्यालय येथे म्युच्युअल फंड आणि शेअर मार्केट याविषयी मार्गदर्शन.

युवराज सुभाष जाधव
(हिंदी विभाग)

- २० जुलाई २०२२ को एन. आई. आई.टी. और आई. एफ. बी. आई. की ओर से ''जॉब अपॉर्चुनिटी वैली बैंकर इन आई. सी. आई. सी. आई.'' विद्यार्थियों को नौकरी देने वाला प्लेसमेंट्स सेल का सफलतापूर्वक आयोजन किया गया. ४८ विद्यार्थी सम्मिलित हों चुके थे. प्रतीक चव्हाण का चयन किया गया. प्रतीक चव्हाण को मुंबई में नौकरी का अवसर प्रदान हुआ.
- २१ जुलाई २०२२ को महाविद्यालय और युनिक अकॅडमी के सहयोग से एम. पी. एस. सी. मार्गदर्शनपर कार्यशाला का आयोजन तथा प्रतियोगिता परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र का औपचारिक रूप से शुभारंभ.
- द. ग. तटकरे महाविद्यालय, माणगांव, जि. रायगड में दिनांक ८ अक्तूबर २२ को आयोजित कला शाखा के तृतीय वर्ष हिंदी पेपर नं. ५ के लिए मार्गदशनपर कार्यशाला में विषय विशेषज्ञ के रूप में उपस्थिति.
- मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई के द्वारा आयोजित तृतीय वर्ष के हिंदी सेमिस्टर-५ के हिंदी पेपर नं. ५ के लिए पेपर सेटर के रूप में सफलतापूर्व काम.
- १९ दिसंबर २०२२ से लेकर २५ जनवरी २०२३ तक विद्यार्थियों को नौकरी का अवसर प्रदान करनेवाले बजाज फिनसर्व सर्टिफिकेट कोर्स शुरू किया. समन्वयक के तौर से काम करते हुए पूरे ३२ दिन का आयोजन किया. इस कोर्स के लिए ३५ विद्यार्थी सम्मिलित थे.
- द. ग. तटकरे महाविद्यालय, माणगांव, जि. रायगड में तृतीय वर्ष के छात्रों को पेपर नंबर ५ का मार्गदर्शन किया.
- लक्ष्मी-शालिनी कला वाणिज्य और विज्ञान महिला महाविद्यालय, पेजारी, तहसील - अलीबाग, जिला-रायगड़ के हिंदी विभाग की ओर से दि. ५ अगस्त २०२२ को आयोजित नेट-सेट परीक्षा मार्गदर्शन विषय पर एक दिवसीय ऑनलाइन राष्ट्रीय कार्यशाला में सूत्रसंचालक के रूप में सफलतापूर्वक काम.

Asst. Prof. Smita Satish Mestri
(Dept. of Commerce)

1) Participated workshop on 'Learning Management System' Organised by Athalye Arts, Sapre Com. & Pitre Sci. College Devrukh On 4th May 2021.
2) Participated in Padmashree Bhausaheb Vartak College, organised webinor on online training program for NTA, NET/SET/PET Paper-1 held between 15th May & 24th May 2021.
3) Participated in the National level webinor jointly organized by the Departments of Economics of Natu College, Margtamhane and Khare - Dhere college, Guhagar under MOU on 'Impact of covid 19 on Indian Tourism Sector' On 07/09/2021.
4) कोल्हापूर व कोकण विभाग व दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित, राज्यस्तरीय ऑनलाईन अर्थशास्त्र व सहकार परिषदेत २९ व ३० जानेवारी २०२२ रोजी 'आजच्या काळातील सहकार क्षेत्रापुढील आव्हाने' या विषयावर शोध निबंधाचे सादरीकरण केले व अर्थवेध या वार्षिक अंकात त्याचे प्रकाशन झाले .

स. प्रा. डॉ. नामदेव बा. डोंगरे

- मुंबई विद्यापीठ राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग व कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय लांजा यांनी आयोजित केलेल्या प्रथम सत्र उद्‌बोधन वर्गामध्ये सहभाग. दि. २१ नोव्हेंबर २०२२ रोजी हा उद्‌बोधन वर्ग संपन्न झाला.
- BOMBAY UNIVERSITY AND COLLAGE TEACHERS UNION (BUCTU) Choice Base Credit System आयोजित NEW NEP - 2020 या विषयावरील एकदिवसीय सेमिनारमध्ये सहभाग. दि. २३ जानेवारी २०२३ रोजी डी. बी. जे. महाविदशयालय, चिपळूण येथे संपन्न झाले.

प्रा. विकास माधवराव मेहेंदळे

- डॉ. तात्यासाहेब नातू कला, व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालय यांनी 'मराठी राजभाषा दिन' निमित्ताने दि. २६ फेब्रुवारी २०२२ रोजी घेतलेल्या 'अनुवादाचे तंत्र' विषयावरील राज्यस्तरीय वेबिनारमध्ये सहभाग.
- डॉ. तात्यासाहेब नातू कला, व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालयाच्या इंग्रजी विभागातर्फे दि. २६ फेब्रुवारी २०२२ रोजी 'नॅशनल इंटरडिसिप्लनरी वेबिनॉर ऑन कम्युनिकेशन स्क्रील्स : अ गेटवे टू इंपॉवरमेंट' विषयावरील वेबिनारमध्ये सहभाग.
- यशवंत महाविद्‌लय, वर्धा यांनी दि. ५ फेब्रुवारी २०२२ रोजी 'डिझायनिंग इफेक्टीव्ह पॉवर पॉईंट प्रेझेंटेशन' वषयावर आयोजित केलेल्या स्टेट लेव्हल वर्कशॉप मध्ये सहभाग.
- डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालयाच्या इंग्रजी विभागातर्फे १९ मार्च २०२२ रोजी आयोजित केलेल्या 'इंटरनॅशनल इंटरडिसीप्लनरी वेबिनार ऑन एथीक्स अँड डायलॉगीक टिचिंग मेथॉडॉलॉजी इन हायर एज्युकेशन' मध्ये सहभाग.
- डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालयाच्या इतिहास व राज्यशास्त्र विभागातर्फे आयोजित केलेल्या ''शहिद भगतसिंगजी का स्वतंत्रता संग्राम मे योगदान' दि. २८ मार्च २०२२ रोजी घेतलेल्या नॅशनल लेव्हल वेबिनारचे आयोजन व सहभाग.
- वुमन स्टडीज् सेंटर रांची विद्यापीठ यांनी आयोजित केलेल्या ''मॅपिंग वुमन्स मुव्हमेंट इन इंडिया अँड वर्ल्डवाईड'' विषयावरील २८ मार्च ते ३ एप्रिल २०२२ रोजी झालेल्या सात दिवसीय कार्यशाळेत सहभाग.
- आठल्ये, सप्रे, पित्रे महाविद्यालय देवरूख यांनी दि. २९-३० मार्च २०२२ रोजी आयोजित केलेल्या 'इंटरनॅशनल कॉन्फरन्स ऑन एनव्हायमेंट डेव्हलपमेंट अँड सस्टॅबीलिटी' मध्ये सहभाग.
- आंबर्डे महाविद्यालय आष्टी, जि. बीड यांनी आयोजित केलेल्या Intellectual Property Rights and Patent Filling विषयावरील दिध १८ एप्रिल २०२२ रोजीच्या नॅशनल वेबिनार मध्ये सहभाग.
- आर्चिव्हर्स कॉलेज कल्याण यांनी दि. ९ ते १३ मे २०२२ दरम्यान आयोजित केलेल्या ''नॅशनल लेव्हल फॅकल्टी इमपॉवरमेंट प्रोग्रॅम' मध्ये सहभाग.
- दि. २५ एप्रिल २०२२ रोजी लक्ष्मीबाई हळबे महाविद्यालय दोडामार्ग, सिंधुदुर्ग यांनी ''रिवाईज ॲक्रीडेशन फ्रेमवर्क फॉर असेसमेंट अँड ॲक्रीडेशन ऑफ ॲफिलेटेड कॉलेज या नॅक प्रायोजित एक

दिवसीय राज्यस्तरावरील इ सेमीनार मध्ये सहभाग.

- ✻ ॲडव्हान्स स्टडीज् इंस्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्स अमरावती यांनी दि. १७ सप्टेंबर २०२२ रोजी आयोजित केलेल्या ''चेंजींग कॉन्टेक्स ऑफ द फॅमिली : टुवर्डस् अंडरस्टँडिंग'' विषयावरील एक दिवसीय राष्ट्रीय सेमिनार मध्ये सहभाग.
- ✻ ए. इ. कालसेकर डिग्री कॉलेज कल्याण यांनी दि. ६ ऑक्टोबर २०२२ रोजी आयोजित केलेल्या ''रायटिंग रिसर्च प्रपोजल अँड जनरेटींग फंड'' विषयावरील राष्ट्रीय कार्यशाळेत सहभाग.
- ✻ अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषदेचा दि. ९ व १० डिसेंबर २०२२ रोजी राजर्षी शाहू महाविद्यालय लातूर यांनी आयोजित केलेल्या ३० व्या राष्ट्रीय अधिवेशनात सहभाग आणि 'असहकार चळवळीतील रत्नागिरी जिल्ह्याचा सहभाग' विषयावर शोध निबंध वाचन, ISSN No. 2231 - 4342 Multi Djisciplinary International Research Journal Peer Reviewed December 2022 Special Issue मध्ये प्रकाशित.
- ✻ ज्ञानदिप महाविद्यालय मोरवंडे बोरज, ता. खेड यांनी दि. २१ जानेवारी २०२३ रोजी आयोजित केलेल्या "Konkan Self-fulfillment to self - actualization" विषयावरील नॅशनल कॉन्फरन्समध्ये संयोजन समिती सदस्य आणि साधन व्यक्ती म्हणून सहभाग.
- ✻ डि. बी. जे. महाविद्यालय चिपळूण यांनी दि. २३ जानेवारी २०२३ रोजी आयोजित केलेल्या एक दिवसीय "New Credit System in NEP-2020" विषयावरील कार्यशाळेत सहभाग.
- ✻ कोकण इतिहास परिषदेच्या दि. १७ फेब्रुवारी २०२३ रोजी ज्ञानसाधना महाविद्यालय ठाणे येथील १२ व्या राष्ट्रीय अधिवेशनात सहभाग आणि ''सविनय कायदेभंग चळवळीतील रत्नागिरी जिल्ह्याचा सहभाग'' या विषयावर शोधनिबंध वाचन.
- ✻ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ इतिहास विभागाने दि. २ ते १४ मार्च २०२२ मध्ये "Varied Dimensions of Indian History" या विषयावर आयोजित केलेल्या Faculty Development Programme" मध्ये सहभाग.
- ✻ Western Regional Centre of Indian Council of Social Science Research (WRC-ICSSR) Mumbai आणि आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय वैभववाडी, जि. सिंधुदुर्ग आयोजित Two week Capacity Building Program on Research Methodology (COP-RM) from 26-11-22 to 10-12-2022 मध्ये

स. प्रा. अन्वी अ. निकम

(कॉमर्स विभाग)

- ✻ डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालयात ''भाषिक विकास महत्त्व आणि तंत्र'' या विषयावर आयोजित वेबिनार मध्ये सहभाग.
- ✻ मराठी विभाग अंतर्गत ''राष्ट्रीय चर्चासत्र'' या विषयावर आधारीत वेबिनार मध्ये सहभाग.
- ✻ मुंबइ, विद्यापीठ ''T.Y.B.Com Sem-V विपणन'' या विषयाचे पेपर तपासणीचे काम पूर्ण केले.
- ✻ डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वरिष्ठ महाविद्यालयात सांस्कृतिक विभागात सदस्य म्हणून काम केले.
- ✻ महाविद्यालयांतर्गत गाव मिरवणे या ठिकाणी राष्ट्रीय सेवा योजने अंतर्गत झालेल्या कॅम्पमध्ये सहभाग व सदस्य म्हणून काम केले.

Dr. Prajakta Prashant Shinde

M.A. B.Ed., SET, Ph.D. (English)

Dr. Prajakta P. Shinde have been working as the member of following committees department.

i) N.S.S. ii) Cultural

Recently, completed Ph.D. in english 'Image of woman in Girish Karnad and Mahesh Dattanis select play !

In students interest 'Soft Skill Course' is started.

Guidance Lecture for 12th Commerce Student Kamalabai Vaman Pethe Jr. College, Margtamhane.

Collaborative Lecture for B.Com. Student on 'Resume', Curriculum Vitae & Biodata.

Participated on-line Webinar conducted by Department of Marathi on "Bhashik Vikas."

Mr. Anil Kambale

Librarian

(1) Research paper entitle "Use of mobile technology for smart library services" published in ‘Ajanta an International Multi disciplinary Quarterly Research Journal. Jan.-March 2022, Vol. XI, Issue No. 01, Page No. 93-104.

(2) Research paper "ROLE OF LIBRARY PROFESSIONALS IN COVID 19" presented in 'National E-conference, organized by Arts, Commerce and Science College Patpanhale, Tal. Guhagar, Dist. Ratnagiri on 05/04/2022.

(3) Participation in Pre-Ph.D. Coursework organized by Human Resource Development Center, Dr Babasaheb Ambedkar Marathwada University Aurangabad from 24/08/2022 to 16/09/2022.

Dr. Suresh D. Sutar

- He has published his ISBN book fand in Marathi which contains his thoughtful analysis of the refrains of selected songs in Marathi.
- He has published his co-author ISBN book New Insights into language and literature.
- He has attended seminar on "New

Credit System in NEP 2020" jointly organized by BUCTU and D.B.J. College Chiplun.

- He played the role of examiner for District Level Essay Writing Competition organized by Secondary & Higher Secondary School Head Masters Union Vidyasamiti Ratnagiri.

Dr. Prajakta P. Shinde

- She delivered a lecture under Collaborative Teaching on Difference of Resume, CV and Bio-data organized for.
- She has attended seminar on "New Credit System in NEP 2020" jointly organized by BUCTU and D.B.J. College Chiplun

DEPARTMENT OF ENGLISH

- The Department of English conducted a guest lecture for the T.Y. students on English Paper No. VI where Dr. Balasaheb Yadav from ICS College Khed was the resource person.
- It conducted Inter-class Essay Writing Competition for the students.
- A workshop on Introduction to Literature will be held in the third week of February 2023.
- National level Webinar on English Literature and language will be held in the last week of of February 2023.
- International level Webinar on Recent Trends in English Literature will be held in the second week of March 2023.

डॉ. संगिता भालचंद्र काटकर

१) **'महिला सक्षमीकरण' या विषयावर संशोधन पेपर –** International Journal of Advance and Applied Research ISSN No. - 2347 - 7075 Impact Factor 7.328 Volume II मे – जुन २०२२ मध्ये प्रसिद्ध केला आहे.

२) **'डिजिटल मॉर्टिंग' या विषयावर संशोधन पेपर –** International Research Fellows

Associations Research Journey. Peer Refrced and Indeyed JournalISSN No - 2348 - Impact Factor 6.625 **सप्टेंबर - २०२२ मध्ये प्रसिद्ध केला आहे.**

३) "Women Empowerment in Modern Age" - **या विषयावर** One day Interdisciplinary online - International Conference **मध्ये सहभाग.**

४) "Sustainable Agriculture" - **या विषयावर** S. K. Patil College Kurundwad **या महाविद्यालयातील कॉन्फरन्समध्ये संशोधन पेपर सादर केला आहे.**

५) Attained VGC-Approved Short-Term Professional Development Programme on Implementation of NGP-2020 for University and College Teacher's held from January 20 to 29, 2023.

डॉ. सत्येंद्र विजय राजे

- डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालयाच्या इतिहास व राज्यशास्त्र विभागातर्फे आयोजित केलेल्या ''शहिद भगतसिंगजी का स्वतंत्रता संग्राम में योगदान'' दि. २८ मार्च २०२२ रोजी घेतलेल्या राष्ट्रीय वेबिनारचे आयोजन व सहभाग.
- कोकण इतिहास परिषदेच्या दि. १७ फेब्रुवारी २०२३ रोजी ज्ञानसाधना महाविद्यालय ठाणे येथील १२ व्या राष्ट्रीय अधिवेशनात सहभाग.
- क्रीडा विभाग, विद्यार्थी परिषद, शिस्तपालन समिती, इक्वल अपॉर्च्युनिटी सेल, भरारी अंक, द्वितीय वर्ष बी. ए. वर्ग प्रमुख म्हणून कार्य.
- परीक्षा विभाग, माजी विद्यार्थी, शिक्षक-पालक संघ, बी. सी. सेल, कॉलेज ॲडवायझरी कमिटी यांमध्ये सहाय्यक म्हणून कार्य.
- तृतीय वर्ष बी. ए. इतिहास पेपर नं. ६ मिडिया आणि कम्युनिकेशन करिता मुंबई विद्यापीठाच्या परीक्षा विभागाने पेपर सेटर, मॉडरेटर व चेअरमन म्हणून नियुक्ती केली.

जय जय महाराष्ट्र माझा, गर्जा महाराष्ट्र माझा
जय जय महाराष्ट्र माझा, गर्जा महाराष्ट्र माझा ।।धृ०।।
भिती न आम्हां तुझी मुळी ही, गडगडणाऱ्या नभा
अस्मानीच्या सुलतानीला जबाब देती जिभा
सह्याद्रीचा सिंह गर्जतो, शिवशंभू राजा
दरीदरीतून नाद गुंजला महाराष्ट्र माझा...

(कविवर्य राजा निळकंठ बढे)

महाराष्ट्र राज्यगीत – (१९ फेब्रुवारी २०२३ मान्यता)

मराठी भाषा विभाग
भाषा जनाची | भाषा मनाची

संत नामदेव

कु. प्रतिक्षा चंद्रकांत मोहिते
तृतीय वर्ष - कला

नामदेवांचा जन्म शके ११९२ मध्ये पंढरपुरास झाला. नामदेवांच्या जन्मापूर्वी काही वर्षे त्यांचे आई-वडील पंढरपूर येथे येऊन विठ्ठलभक्ती करीत राहिले होते. तेच भक्तीचे बीज नामदेवांत उतरले आणि बालपणापासूनच ते पंढरीच्या विठोबाचे एकनिष्ठ भक्त बनले. वयाबरोबर त्यांची भक्तीही वाढू लागली आणि मनी विठ्ठल नामाचा छंद व हाती टाळदिंडी घेऊन, तहानभूक विसरून, देवाच्या द्वारी अहर्निश नाचण्यात त्यांना विलक्षण सुख वाटू लागले. संत नामदेव यांचे मूळ नाव 'नामा दामा रेळेकर' असे होते. त्यांच्या वडिलांचे नाव दामा शेट्टी व आईचे नाव गोणाई असे होते. संत नामदेव हे मराठी भाषेमधील सर्वाधिक जुन्या काळातील कविंपैकी एक होते. त्यांनी व्रज भाषेमध्येही काव्ये रचली. शिखांच्या गुरु ग्रंथसाहिबातले चरित्रकार, आत्मचरित्रकार आणि कीर्तनाच्या माध्यमातून भागवत धर्म पंजाबपर्यंत नेणारे आद्य प्रचारक होते. ज्ञानदेवांची कीर्ती कानावर येऊन नामदेवांनी त्यांची भेट बहुधा शके १२१३ मध्ये आळंदी येथे घेतली.

नामदेवांच्या चरित्राचे एक साधन म्हणजे महिपतीचा 'भक्तविजय' हा ग्रंथ होय. नामदेव हे मराठी भाषेतील आद्य आत्मचरित्रकार होते. त्यांनी लिहिलेले आत्मचरित्र संपूर्ण नसले तरी त्यांच्या जीवनातील काही अत्यंत महत्त्वाच्या अशा प्रसंगांवर प्रकाश पाडण्यास ते समर्थ आहेत. मराठी भाषेतील आद्य चरित्रकाराचा मान महानुभाव पंथातील म्हाइभट्टाकडे जात असला तरी नामदेवांनी रचिलेले ज्ञानदेवांचे चरित्र रसाळ उतरले आहे. हे चरित्र त्यांनी 'आदी', 'समाधी' आणि 'तीर्थावळी' अशा तीन प्रकरणातून गायिले असून या साडेतीनशे अभंगात ज्ञानदेवादी चारी भावंडांचा पूर्ववृत्तांत, जन्म, बालपण, त्यांना सोसावी लागलेली जननिंदा, त्यांच्या लौकीक आणि अलौकीक कृती, त्यांचे समाधी प्रसंग इत्यादी सर्व गोष्टी नामदेवांनी वर्णिल्या आहेत. ज्या भागवत धर्माचा पाया ज्ञानेश्वरांनी रचिला त्याचा विस्तार करणारे नामदेव हे भागवताग्रणीच होत व त्यांचा आणि महानुभाव पंथाचा संबंध असण्याची शक्यता नाही. पण महानुभावांच्या 'स्मृतिस्थळ' नावाच्या गद्य चरित्रग्रंथात ज्या नामदेवांचा उल्लेख येतो, ते नामदेव हेच असावेत. तेथे त्यांचा उल्लेख 'नामदेवसीपा' असा आलेला आहे.

नामदेवांचे स्वतंत्र असे तत्त्वज्ञान नसले तरी स्वत: एक आर्त भक्त असल्यामुळे त्यांनी केलेल्या भक्तिमार्गाच्या विवेचनास विशेष महत्त्व आहे. नामदेवांच्या भक्तीमार्गात उत्कट भक्तीभावास अत्युच्च स्थान असून भक्तीचा महिमा त्यांनी सर्वत्र मुक्त कंठाने गायिला आहे. नामस्मरण हा त्यांच्या भक्तीमार्गाचा गाभा आहे. आयुष्याच्या उत्तरार्धात उत्तर हिंदुस्तानात भागवत धर्माचा प्रसार करीत असताना नामदेवांनी तिकडील भाषेत काही काव्यरचना केलेली आहे. शिखांच्या 'ग्रंथसाहिबा'त त्यांची ६१ पदे समाविष्ट असून ती 'भक्त नामदेवजी की मुखबानी' म्हणून प्रसिद्ध

आहेत. 'ग्रंथसाहेब' हा शीख पंथीयांचा 'आदिग्रंथ' असून त्याची रचना त्या पंथातील पाचवा गुरु अर्जुनसिंग यांने इ.स. १६०४ च्या सुमारास केली. या ग्रंथात एकूण एकतीस रागांमध्ये नानक, अंगद, अमरदास, रामदास व अर्जुन या पहिल्या गुरुपंचकाची वाणी असून त्या त्या गुरुच्या वाणीनंतर प्रत्येक रागांच्या शेवटी निरनिराळ्या 'भगतांची वाणी' दिलेली आहे. 'ग्रंथसाहेबा'तील नामदेवांची ६१ पदे म्हणजे त्यांची पंजाबी गाथाच आहेत. संत नामदेवांची अभंगगाथा (सुमारे २५०० अभंग) प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी शौरसेनी भाषेत काही अभंग रचना (सुमारे १२५ पदे) केली. भागवत धर्माचे एक आद्य प्रचारक म्हणून संत नामदेवांनी संत ज्ञानेश्वरांच्या संजीवन समाधीनंतर सुमारे ५० वर्षे भागवत धर्माचा प्रसार केला. प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये महाराष्ट्राची भावनिक एकात्मता जपण्याचे अवघड काम त्यांनी केले.

पंजाबमधील शीख बांधवांना ते आपले वाटतात. भगवद्‌भक्तांच्या व साधूसंतांच्या चरण धुळीचा स्पर्श व्हावा म्हणून पंढरपूर येथील विठ्ठल मंदिराच्या महाद्वारी 'पायरीचा दगड' होण्यात त्यांनी धन्यता मानली. संत नामदेव हे आषाढ वद्य त्रयोदशी शके १२७२ (शनिवार दि. ३ जुलै १३५०) रोजी पंढरपूर येथे पांडूरंगचरणी विलीन झाले. संत नामदेव हे किर्तने करत भारतभर फिरले. नामदेवांच्या चरित्राचे एक साधन म्हणजे महिपतीचा 'भक्तविजय' हा ग्रंथ होय. परंतु तो आपण नामाजी उद्धवचिद्‌वन यांनी वर्णिलेल्या भक्तचरित्रांच्या आधारे लिहिला असल्याचे महिपतीने स्पष्टपणे म्हटले आहे. त्यांचा भर चमत्कारांवर अधिक आहे. नामदेवांच्या जन्माविषयी नामाजीने 'भक्तमोल' या ग्रंथात जी विलक्षण माहिती दिली आहे तिची दुरुस्ती महिपती नामदेव भीमा नदीतील शिंपल्यात सापडलेला, अयोनिसंभव होय असे सांगून करतो. धुंडिराज माल या नावाच्या कवीने शके १७५० च्या सुमारास रचिलेल्या 'भक्तकथामृत' या ग्रंथात नामदेवांनी केलेल्या तीर्थयात्रेचे विस्तृत वर्णन आहे. नामदेवांनी शतकोटी अभंग रचण्याची प्रतिज्ञा करून त्याप्रमाणे बरीचशी रचना केलेली आहे, असा एक प्रवाद भाविकांमध्ये रूढ आहे.

ज्ञानदेवांनी ज्याचा पाया रचला त्या भागवत धर्ममंदिराचा विस्तार नामदेवांनी केली असे बहिणाबाईनी आपल्या सुप्रसिद्ध अभंगात म्हटले आहे. संत नामदेव हे महाराष्ट्रातील भक्तीमार्गाचे प्रवर्तक, प्रचारक आणि प्रसारक होते. त्यांनी आपले जीवन विठ्ठलमय करून सोडले होते. त्यांच्या प्रासादिक वाणीतून व्यक्त झालेले त्यांचे आर्त अंत:करण व समाजप्रबोधनाची त्यांची तळमळ आजही मार्गदर्शक होते. पिडीत आणि अवमानीत जनतेच्या अंत:करणात आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे प्रचंड कार्य त्यांनी घडवून आणले. आज पंजाबात गुरुदासपूर जिल्ह्यातील घुमान या गावी नामदेवांचे स्मारक मंदिर असून ते 'गुरुद्वारा बावा नामदेवजी' किंवा 'देहुरासाहेब' या नावाने प्रसिद्ध आहे. त्या मंदिराच्या पत्र्यावर कोरलेले एक नामदेवांचे चित्रही आहे. पंजाबमध्ये नामदेवांची अनेक मंदिरे आहेत. व त्यांच्या नावाने स्थापिलेल्या संस्थाही आहेत.

नामदेवांच्या परंपरेतूनच पुढे कबीर, रामानंद निर्माण झाले. नामदेवांची प्रकृती भावनाप्रधान होती हे त्यांच्या चरित्रावरून दिसते. ज्ञानदेव व नामदेव यांनी मिळून केलेल्या या तीर्थावळीचे महत्त्व दोघांच्या दृष्टीने वेगवेगळे आहे. यात्रेत सावता माळी, चोखामेळा यांसारखे इतरही संत होते. स्वाधिकाराधिष्ठीत झाल्यावर नामदेवांच्या तोंडून जी उपदेशवाणी बाहेर पडली तिचे मोल विशेष आहे.

* * *

संत तुकाराम

कु. रिना रविंद्र उतेकर
प्रथम वर्ष - कला

''वृक्षवल्ली आम्हां सोयरे वनचरें ।
पक्षी ही सुस्वरे आळविती ।।

अशी गोड अभंगरचना करणारे संत तुकाराम महाराज यांचा जन्म देहू या पावनक्षेत्री झाला. संत तुकाराम हे भागवत हिंदू परंपरेचे महत्त्वाचे घटक मानले जातात. संत तुकाराम हे भारतातील भक्ती चळवळी दरम्यान एक प्रमुख वारकरी संत आणि आध्यात्मिक कवी होते. ते १७ व्या शतकातील हिंदू कवी आणि महाराष्ट्र, भारतामधील भक्ती चळवळीचे संत होते. संत तुकाराम महाराज त्यांच्या भक्तीमय अभंगांसाठी आणि कीर्तनासाठी समाजाभिमुख उपासक म्हणून परिचित आहेत. त्यांचे अभंग विठोबाला समर्पित होते. संत तुकाराम भारतीय समाजाच्या सांस्कृतिक उन्नतीमध्ये संत साहित्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. संत तुकोबा हे एक महान समाज सुधारक, तत्त्वचिंतक कवी होते. अभ्यासकांमध्ये संत तुकाराम यांचा जन्म आणि मृत्यू वर्षे विवादाचा आणि संशोधनाचा विषय बनला आहे.

तुकारामांचे खरे नाव तुकाराम बोल्होबा आंबिले असे आहे. दक्षिण भारतात त्यांना भक्त तुकाराम म्हणून ओळखले जाते.

ज्ञान-भक्ती-वैराग्याने परिपक्व असलेल्या तुकारामांना कुठेही अहंकाराचा लवलेशही नव्हता. किती नम्रतेने ते म्हणतात, ''वेदांचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा''. आंतरिक दु:खापासून मुक्ती मिळण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे अध्यात्म हे ते जाणत होते. त्यांचे मन एकांतवासात रमू लागले. गावापासून दूर देहूच्या परिसरात असलेल्या भंडारा डोंगरावर जाऊन वाचन, मनन, चिंतनात ते रमू लागले.

संत तुकाराम हे विठ्ठलाचे मोठे भक्त होते. तुकारामांना कोणत्याही गोष्टीचा मोह नव्हता, कसल्याही सुखाची आस नव्हती, हे अनेक गोष्टींवरून आपल्या लक्षात येते. त्यापैकी एक प्रसंग इथे मुद्दाम सांगावासा वाटतो. एकदा शिवरायांची आणि तुकोबांची भेट झाली. महाराजांनी तुकोबांसाठी छत्री, घोडे, कपडे व त्यांच्या मुलांना इतर भेटवस्तू पाठवल्या. शिवरायांचे शिपाई भेटवस्तू

तुकारामांच्या घरी घेऊन आले. पण तुकारामांनी त्या सर्व भेटवस्तू आल्या पावलीच परत पाठवल्या.

चाल केलासी मोकळा । बोल विठ्ठल वेळोवेळा ।
तुज पाप चि नाही ऐसे । नाम घेतां जवळी वसे ।।

याचा अर्थ तुकाराम महाराज सांगतात की, 'तू परमेश्वराचे नामस्मरण कर. जेव्हा परमेश्वराचे नामस्मरण करशील, त्यावेळी कोणतेही पाप तुझ्या ठिकाणी उरणार नाही. पाप कसं नाहीसं होईल याची काळजी तू करू नकोस, कारण हरिनामापुढे पाप टिकणारंच नाही, ते आपोआप नष्ट होईल. परमेश्वर तुझ्या बरोबर असेल तर तुझ्या हातून कुठलेही पापकर्म तो घडू देणार नाही. एवढे सामर्थ्य त्या हरिनामात आहे.

संत तुकारामांचे सामाजिक कार्य सर्वसामान्य लोकांची वैचारिकता बदलून नैतिक अधोगती थांबविणे हे महत्त्वाचे कार्य महाराष्ट्रातील अनेक संतांनी केले. त्यामध्ये संत तुकाराम यांचे कार्य फार महान आहे. जनजागृतीचे महान कार्य तुकाराम महाराजांनी केले.

संत तुकाराम यांनी मानवी मूल्य जपत नम्रतेने, शांतपणे जनसेवा केली. त्यांनी लोकांना फक्त उपदेशच दिला नाही तर, तो त्यांनी स्वतःही अंगिकारला आणि इतरांनाही सांगितला. समाजकंटकांनी त्यांना खूप त्रास दिला. तरीही त्यांच्याविषयी कटूपणा न ठेवता उलट ते म्हणाले, 'कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर.'' करुणा, प्रेम, अहिंसा याची शिकवण त्यांनी सदैव दिली. तुकोबांची वाणी कधी अतिशय मधाळ तर कधी कठोर दिसते. तुकारामांना कर्मठपणा मान्य नव्हता. समाजामध्ये जिथे जिथे ढोंगीपणा आढळला, तिथे तिथे त्यांनी प्रहार केले. खरा धर्म काय आहे ? माणसाचे हित कशात आहे ? हे त्यांनी वेळोवेळी सांगितले. जप, तप, ध्यान-धारणेतून जो ज्ञानाचा प्रकाश मिळाला, तो त्यांनी समाजाचे अज्ञान दूर करण्यासाठी वापरला.

अशाप्रकारे अलौकीक व्यक्तिमत्व असलेल्या तुकाराम महाराजांविषयी सांगावे, बोलावे तेवढे थोडेच. योगेश्वरांनी ज्या प्रकारे महाराष्ट्रात भागवतधर्माच्या देवालयाचा पाया रचला, त्यावर संत तुकारामांनी कळस चढविला. त्यांची गाथा वाचता वाचता आपल्या डोक्यात प्रकाश पडतो हे मात्र खरे.

मायबाप स्वतः न्यायला येणार असे त्यांना मनोमनी वाटू लागले. वैकुंठीच्या सनकादिकांनी श्री हरिचा निरोप आणला. संत तुकाराम वयाच्या अवघ्या बेचाळीसाव्या वर्षी ९ मार्च १६५० रोजी हे जग सोडून गेले.

* * *

मराठी भाषा गौरव दिननिमित्त स्व. रुक्मिणीबाई ग. चव्हाण स्मृतीप्रित्यर्थ आयोजित वक्तृत्व स्पर्धा

मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा निमित्त आयोजित कार्यशाळा
विषय : ''भाषिक विकास महत्त्व आणि तंत्र''

मालिका, चित्रपट, पटकथा लेखन, दिग्दर्शन
या विषयांवरील राष्ट्रीय चर्चासत्र
दि. ९ जानेवारी २०२३

शैक्षणिक वर्ष २०२२-२३ मधील फुड फेस्टीव्हल मधील परीक्षणाचे काम करताना संस्थेचे उपाध्यक्ष श्री. जयसिंग मोरे आणि संचालक श्री. अजितशेठ साळवी

राष्ट्रीय सेवा योजना विभाग व राज्यशास्त्र विभाग यांनी मतदार जागृती उपक्रम (२०२२-२३) सक्रीयपणे सहभाग नोंदविल्याबद्दल नायब तहसिलदार श्री. अनंत चव्हाण साहेब यांच्याकडून सन्मानचिन्ह देऊन महाविद्यालयाचा गौरव

A. D. Shroff Elocution Competition organize by Dept. of Economics Date - 20/03/2022

Department of Economics - Certificate Course - Indian Capital Market - 6/02/2023 to 28/02/2023 participants student

दि. २७।०९।२०२२ रोजी PPT - Presentation Dept. of Economics

सावित्रीबाई फुले जयंती निमित्त आयोजित व्याख्यान.
प्रमुख अतिथी सौ. दळी मॅडम,– सौ. दळवी मॅडम – मार्गताम्हाने हायस्कूल

"जागतिक महिला दिनानिमित्त मार्गदर्शन करताना
डॉ. श्रद्धा घाग TWJ हॉस्पिटल, चिपळूण –
सावित्रीबाई फुले महिला विकास मंच दि. ८ मार्च २०२३

वारकरी संप्रदाय

वारकरी संप्रदाय म्हणजेच महाराष्ट्रीय संतांचा भागवत धर्म. हा भागवत धर्म विशाल आणि सर्वसमावेशक अशा वैदिक धर्माचेच एक विकसित रूप आहे. भगवान विष्णू हा यज्ञ आहे. या विष्णुरूपी यज्ञात चातुवर्ण्य युक्त विराट पुरुषाचे हवन करण्याच्या प्रेरणेतून धर्मकल्पना उदयास आली. या धर्मकल्पनेलाच आपण वैष्णव धर्म असे म्हटले. यज्ञाच्या बाह्य अवडंबरापेक्षा त्यातील त्यागाच्या तत्वावर सर्वस्वी भर देऊन उदयास आलेला हा वैष्णवधर्म म्हणजेच सनातन भागवतधर्म होय. याच सनातन भागवत धर्माचे पुनरुजीवन श्रीकृष्णाने केले आणि त्याचे अवतारकार्य सिद्ध होऊन तो भगवान श्रीकृष्ण झाला. गीता भागवताच्या आधारे महाराष्ट्रातील संतांनी वारकरी संप्रदायाच्या रूपाने या भागवत धर्माचे महन्मंगल मंदिर उभे केले. भक्तीच्या प्रांगणात समतेच्या तत्वावर वैष्णवांची मांदियाळी मिळविली. ज्ञानदेवांनी या मंदिराची पायाभरणी केली आणि तुकोबांनी त्यावर कळस चढविला. ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ, तुकारामादी संतांनी महाराष्ट्रात भार्गवधर्माचे मंदिर उभारले. त्याचा इतिहासच संत बहिणाबाई साररुपात पुढील प्रमाणे सांगतात.

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ।।
ज्ञानदेवे रचिला पाया। उभारिले देवालया ।।
नामा त्याचा किंकर । तेणे केला हा विस्तार ।।
जनार्दन एकनाथ । खांब दिला भागवत ।।
तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ।।

ज्ञानदेवांनी शुद्ध भक्तीतत्वावर अधिष्ठित असलेल्या या उपासनामार्गास ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने तात्त्विक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले. ज्ञानदेवांच्या कर्तृत्वामुळे हा संप्रदाय जनमानसावर प्रभाव गाजवून महाराष्ट्रव्यापी झाला. परंतु या संप्रदायाचा आद्य प्रवर्तक ठरतात ... या भावबळानेच पांडुरंग पंढरीस आले आणि अठ्ठावीस युगे कटीवर कर ठेऊन तिष्ठत राहिले, या संदर्भात स्कंद पुराणांतर्गत आणि

पद्मपुराणांतर्गत दोन पांडुरंग महात्म्यात थोड्याफार फरकांनी भक्त पुंडलिकांची कथा सांगितली आहे.

संप्रदायातील थोर संतांच्या वास्तव्यामुळे अथवा जन्मामुळे त्या त्या ठिकाणांना तीर्थक्षेत्राचे महात्म्य प्राप्त होत असते. पुंडलिकांच्या वास्तव्यामुळे आणि पुंडलिकाने पांडुरंगास पंढरपुराला आणल्यामुळे पंढरपूर हे वारकऱ्यांचे प्रमुख तीर्थक्षेत्र झाले. ''सुख पंढरीस आले । पुंडलिके साठविले ।।'' असे तुकाराम महाराजांनी वारकऱ्यांच्या या आद्यक्षेत्रांचे वर्णन केले आहे. दर वर्षी आषाढी आणि कार्तिकी एकादशीस या क्षेत्रांची वारी करणे हा वारकऱ्यांच्या परमार्थसाधनेचा प्रमुख भाग झालेला आहे. पंढरपूर इतकेच वारकऱ्यांच्या जिव्हाळ्याचे स्थान म्हणजे आळंदी. हे संप्रदायाचे आद्य आचार्य ज्ञानदेव यांचे जन्म स्थान, त्यांची कर्मभूमी. ज्ञानदेवांच्या समाधीमुळे पवित्र झालेली ही कर्मभूमीच होय. दर कार्तिकी एकादशीला आळंदीचीही वारी महत्वाची मानली जाते. आळंदीच्या पाठोपाठ पैठण या क्षेत्राचे महत्व मानले जाते. नाथांची ही जन्मभूमी, कर्मभूमी आणि निर्याणभूमी. ज्ञानदेवांनी आपली तेजस्विता याच भूमीत प्रकट केली. सनातन काळापासून महाराष्ट्राचे विद्यापीठ म्हणून हे स्थान प्रसिद्ध असले तरी ज्ञानदेव एकनाथांच्या कार्यामुळे महाराष्ट्राला ते अधिक श्रद्धेचे बनले. देहू हे गाव वारकऱ्यांना तीर्थस्थान वाटणे स्वाभाविक आहे. तुकाराम महाराजांच्या वाणीचे निनाद तिथे घुमले आणि त्यांचा परिसर त्यांच्या अभंग वाणीच्या उपदेशाने पावन झाला.

त्र्यंबकेश्वर ज्ञानदेवगुरु निवृत्तीनाथांच्या समाधीमुळे तर पिंपळनेर संत विठोबांच्या समाधीमुळे तीर्थक्षेत्र बनले. याशिवाय सासवड, उरण, तेर, मंगळवेढे आणि नेवासे ही स्थाने वारकऱ्यांना पवित्र वाटतात. पंढरीची व आळंदीची वारी ही वारकऱ्यांच्या जीवननिष्ठेची साक्ष आहे. आषाढ शुद्ध एकादशी हा पंढरीच्या वारीचा मुख्य दिवस. आषाढी, कार्तिकी, माघी व चैत्री अशा चार प्रमुख वाऱ्या मानल्या जातात. आषाढी आणि कार्तिकी एकादशीस पंढरपूरला काही लाखांचा जनसमुदाय जमा होतो. आळंदीच्या वारीचा महत्वाचा दिवस कार्तिक वद्य एकादशी आळंदीची ही वारी संतांची तर आषाढ शुद्ध एकादशीची पंढरीची वारी देवाची. भक्तीभावविभोर मनाने सारे भक्त भागवत धर्माच्या ध्वजाखाली येतात. आणि भेदाभेद भ्रम अमंगळ मानून विठ्ठलाला आणि त्याच भावनेने इतर वारकऱ्यांना उराउरी भेटतात. वारकऱ्यांची समत्व भावना इथे प्रतीकरूप पावली आहे. सत्संगाला तथा संतसंगाला या साधनमार्गात अनन्यसाधारण महत्व दिले आहे. संतांच्या सहवासात आपल्याही आचरणात फरक पडतो. चित्तवृत्ती उन्नत होतात, स्थिर होतात. म्हणून सत्संग ही परमार्थाच्या प्राप्तीची पाऊलवाटच.

''जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुले,
तोची साधू ओळखावा, देव तेथेची जाणावा''

असा संत आपल्या आचरणाने मार्गाधारे वर्ततो आणि विश्व मोहोर लावतो. सर्वच संतांनी सत्संगाचे हे महत्व परोपरीने गायिले आहे. ज्ञानदेवांच्या तत्वज्ञानाने वारकरी संप्रदायाची पायाभरणी केली. त्यांच्या विचारसारणीचा आदर्श पुढे ठेऊन महाराष्ट्रातील भागवत धर्मियांनी आपल्या परमार्थ जीवनाची वाटचाल केली.

* * *

संत तुकाराम

कु. सिद्धी विलास जाधव
प्रथम वर्ष - कला

तुकाराम महाराज हे साक्षात्कारी व निर्भीड संत कवी होते. वेदान्त तुकोबांच्या अभंगवाणीतून सामान्य जनांपर्यंत प्रवाहीत झाला. अभंग म्हटला की तो फक्त तुकारामांचाच एवढी लोकप्रियता त्यांच्या अभंगांना मिळाली. संततुकारामांची भावकविता म्हणजे 'अभंग'. हे अभंग महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक परंपरेचे महान द्योतक आहेत.

संत तुकाराम हे इ. स. च्या सतराव्या शतकातील एक वारकरी संत होते. त्यांचा जन्म वसंत पंचमीला म्हणजे माघ शुद्ध पंचमीला झाला. पंढरपूरचा विठ्ठल वा विठोबा हे तुकारामांचे आराध्य दैवत होते. तुकारामांना वारकरी 'जगद्‌गुरु' म्हणून ओळखतात. वारकरी सांप्रदायातल्या प्रवचन व कीर्तनाच्या येवटी ''पुंडलीक वरदे हरी विठ्ठल, श्री ज्ञानदेव तुकाराम, पंढरीनाथ महाराज की जय, जगद्‌गुरु तुकाराम महाराज की जय' असा जयघोष करतात. जगद्‌गुरु तुकाराम लोककवी होते.

सुंदर ते ध्यान उभें विटेवरी
कर कटावरी ठेवूनिया ।
तुलसीहार गळा, कासे पीतांबर
आवडे निरंतर ते चि रूप ।।
मकरकुंडले तळपती श्रवणी
कंठी कौस्तुभमणि विराजित ।।
तुका म्हणे माझे हेचि सर्व सुख
पाहिन श्रीमुख आवडीने ।।
सुंदर ते ध्यान, उभे विटेवरी...

हा तुकोबांचा अभंग वारकरी भजनांच्या आरंभी म्हटला जातो. पंढरीचा श्रीविठ्ठल हा वारकऱ्यांचे आराध्य दैवत आहे. त्याचे मनोहर रूप तुकोबांनी वर्णन केले आहे. ते म्हणतात, 'पुंडलिकाने टाकलेल्या विटेवर श्रीविठ्ठल उभा आहे. त्याचे रूप सुंदर आहे. त्याने आपले दोन्ही हात कटीवर म्हणजे कमरेवर ठेवले आहेत, त्याच्या गळ्यात तुळशीच्या मंजिऱ्यांचा हार आहे. कासेला म्हणजे कमरेला पिवळ्या रंगाचे रेशमी वस्त्र शोभत आहे. विठ्ठलाचे हे रूप मला निरंतर म्हणजे नेहमीच आवडते. विठ्ठलाच्या कानात मकर कुंडले म्हणजे माशाच्या आकाराची कर्णभूषणे चमकत आहेत. विष्णूने आपल्या कंठात धारण केलेले ''कौस्तुभ'' नावाचे रत्न त्याच्या गळ्यात शोभत आहे. विठ्ठलाचे हे सगुण सुंदर रूप हेच माझ्या सुखाचे सारसर्वस्व आहे. या मुखाकडे मी सदैव प्रेमाने पहात राहीन.

श्रीविठ्ठल हा विष्णूंचाच अवतार असल्याच्या खुणा या अभंगात आढळतात. पीतांबर, तुलसीहार, मकर कुंडले व कौस्तुभ मणी या वस्तू विष्णूला प्रिय

आहेत.

तीळ जाळीले तांदुळ
काम क्रोधे तैसेचि फळ

संत तुकाराम महाराज म्हणतात, ‘तीळ जाळीले तांदूळ..., काम क्रोधे तैसेची फळ. तुम्ही तुमच्या हव्यासापोटी होमहवन करत असता. त्यामध्ये तुम्ही तीळ, तांदूळ टाकत असता. होमात आहुती देऊन तुम्ही अग्नीमध्ये तीळ, तांदूळ टाकता. तर मग तुम्ही तुमचा राग का बरं स्वत:जवळच ठेवता ? तुम्ही तुमच्या रागाचीसुद्धा आहुती देऊन टाका. तुम्ही तुमचा राग ठेवून काय फायदा ? होमाला आहुतीबरोबर रागाचीसुद्धा आहुती देऊन टाका.

चिंता मिळे त्याचा संग रूचिकर । क्षोभविता दूर तो चि भले । ऐसी परंपरा आलीसे चालत । भलत्याची नीत त्यागावरी ।। हो का पिता पुत्र बंधु कोणी तरी । विजाती संग्रही धरू नये ।। तुका म्हणे सत्य पाळावे वचन । अन्यथा आपण करू नये ।।

तुकाराम महाराज सामाजिक व्यवहाराचं सूक्ष्म विश्लेषण करण्याच्या बाबतीत अतिशय कुशल होते. त्यामुळे ते एकाच विषयाचे अनेक पैलू ध्यानात घेत असत. प्रस्तुत अभंगात त्यांनी संगतीचा एक वेगळाच पैलू शब्दबद्ध केला आहे. ज्याचं मन आपल्या मनाशी जुळतं त्याचीच संगत आपल्याला आवडते, आपल्याला आनंद देते आणि म्हणून अशा माणसाचीच संगत करावी. जो स्वत:च्या सहवासात आपल्या मनात क्षोभ निर्माण करतो. आपलं मन अस्वस्थ करून टाकतो. त्याला दूर ठेवणं हेच चांगलं होय. परंपरा अशीच चालत आली आहे. ज्याची संगत भलती सलती असेल, त्याच्या सहावासाचा त्याग करावा, हीच खरी नीती होय. मग अशी व्यक्ती पिता असो, पुत्र असो, बंधु असो, की आणखी कोणी असो. त्याचं वर्तन आपल्या मूल्यांशी जुळत नाही, त्याचा सहवास करू नये. आपण सत्य वचनाचं, नैतिकतेचं, माणूसकीचं पालन करावं. त्यापेक्षा वेगळं वागू नये. याचा अर्थ आपल्या सदाचाराच्या वागण्यात ज्याचा अडथळा होत असेल, त्यांच्यापासून दूर रहावं.

भागवत धर्माचा कल्पतरू होण्याचे महद्‌भाग्य त्यांना लाभते. महाराष्ट्राच्या हृदयात अभंगरूपाने ते स्थिरावलेले आहेत. त्यांच्या अभंगात ममत्वाचा स्पर्श आहे. मंत्रांचे सामर्थ्य शब्दकलेत पसरते. त्यांची प्रत्यक्ष अनुभूती त्यांच्या भावकाव्यात आहे. संत तुकाराम महाराजांनी आपल्या अभंग लेखनाबरोबर गवळणीही रचल्या आहेत. संत तुकारामंच्या अभंगांचा अनेकांनी अनेक अंगाने अभ्यास करून त्यांचे सौंदर्य उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महाराजांची गाथा ही अखंड ज्ञानाचा स्त्रोत म्हणून जनसामान्यांच्या मुखामध्ये कायम आहे. गाथा बुडवली म्हणणाऱ्यांना जनसामान्यांच्या तोंडून मुखोद्‌गत असलेले अभंग ऐकून गाथा जिवंत असल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आला. इंद्रायणी नदीच्या काठावर लाखोंचा जनसमुदाय गाथेतील अभंग म्हणू लागले. यावेळी तुकाराम महाराजांना जाणीव झाली की आपले अभंग, आपली गाथा बुडालेली नाही, तर ती जनसामान्यांच्या मुखामध्ये जिवंत आहे. आपल्या कार्याची ही खरी यथोचित पावती आहे. खऱ्या अर्थाने संत तुकाराम हे या काळातील लोक संत होते.

(संदर्भ : संत तुकारामांचा जीवनविचार)

निर्मलकुमार फडकुले

संतांचे सामाजिक कार्य

कु. सांनिका महेश इंदुलकर
द्वितीय वर्ष - कला

मानवता आणि संस्कृतीशी एकरूप झालेल्या संतांनी माणसामध्ये देव शोधण्याची निर्मळ दृष्टी सर्वांना दिली. जीवनाचा मार्ग विशिष्ट तत्वाने जगण्याचा मुलमंत्र संतांनी दिला. पांडुरंग परमात्म्याच्या रूपामध्ये सगुण समाज निर्माण करून संतांनी मानवतावाद रूजवला. संत हे केवळ शाब्दिक उपदेश करीत नव्हते, तर ते स्वत:च्या कृतीतून लोकांना उपदेश करीत होते.

''सकळासी येथे आहे अधिकार'' अशी रोखठोक घोषणा करीत मानव समाजातील अठरापगड जातींना संतांनी भक्तिच्या झेंड्याखाली एकत्र आणले. महाराष्ट्रातील संत मांदियाळीचे वर्णन केले तर त्यामध्ये ज्ञानेश्वर माऊली, भक्त शिरोमणी संत नामदेव महाराज, संत जनाबाई, संत मुक्ताबाई, संत गोरोबाकाका, शांतीब्रह्म एकनाथ महाराज, चांगदेव, संत चोखामेळा, समर्थ रामदास स्वामी, संत सावता माळी, संत सोयराबाई, संत कान्होपात्रा, जगद्‌गुरु संत तुकाराम महाराज, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, राष्ट्रसंत गाडगेबाबा, राष्ट्रसंत जनार्दनस्वामी अशी मोठी परंपरा तयार होईल.

संत फक्त इतरांना उपदेश करीत नाहीत, ते स्वत:च्या वागण्याने समाजापुढे एक आदर्श उभा करतात. म्हणजे सध्याच्या काळात जसे घडते की, ''लोका सांगे ब्रम्हज्ञान आणि स्वत: मात्र कोरडे पाषाण''. असे संतांच्या बाबतीत कधीही होत नाही. ते आधी स्वत: तसे वागतात आणि मग त्यावर आधारीत उपदेश करतात. म्हणूनच तर असे म्हणतात ना, ''बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाऊले.''

संत मंडळींनी सर्व बहुजन वर्गाला ईश्वरप्राप्तीचा अगदी सोपा मार्ग म्हणजेच भक्तिचा मार्ग दाखवला आहे. दैनंदिन जीवन जगत असताना देखील आपण परमार्थ कसा साधू शकतो याची शिकवण संतांनी दिली.

संत हे दिसायला सामान्य माणसांप्रमाणेच असतात, परंतु त्यांचे व्यक्तिमत्व हे सामान्य नसते. संत हे असामान्य व्यक्तिमत्वाचे धनी असतात. संतांनी प्रेम, करुणा, समता, समानता, बंधुता, अहिंसा अशा गुणांची शिकवण दिली. संतांची शिकवण म्हणजे फक्त हवेचे बुडबुडे नव्हे तर उत्तम आचरणाची देखील त्याला जोड आहे. म्हणून आजही संतांचे विचार आणि संतांची शिकवण माणसाला मार्गदर्शन करीत आहेत.

संपूर्ण महाराष्ट्रभर त्यांना 'माऊली' या नावाने संबोधले जात असे. संत ज्ञानेश्वर यांनी पसायदान मधून संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणासाठीच प्रार्थना केलेली आहे. पसायदानामध्ये सर्व प्राणीमात्रांमध्ये प्रेमाची भावना निर्माण व्हावी व मनातील दुष्ट भावनांचा नाश व्हावा, अशी विनंती ज्ञानेश्वर महाराज करतात. संत

ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' (भावार्थदिपिका), अमृतानुभव व हरिपाठाचे अभंग यांसारख्या प्रसिद्ध काव्यरचना केल्या. संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी महाराष्ट्राला खूप चांगली आणि मोलाची शिकवण दिली.

संत नामदेव हे नामविद्येचे आद्य प्रणेते असलेले महाराष्ट्रातील एक थोर संतकवी होते. संत नामदेवांनी भागवत धर्माची माहिती पंजाबपर्यंत नेण्याचे मोलाचे कार्य केले होते. म्हणून संत नामदेव हे पंजाबातील शीख बांधवांना आपल्या जवळचे वाटतात. म्हणून ते 'नामदेव बाबा' असे त्यांचे गुणगान करतात.

'संत रामदास' हे समर्थ संप्रदायाचे संस्थापक व महाराष्ट्रातील कवी होते. संत रामदासांनी स्वयंप्रेरणेने स्वत:चा विकास विद्यार्थी दशेत असतानाच करून घेतला होता. संत रामदासांनी पर्यावरणावरही अनेक प्रबोधने व लेखन केले आहे. त्यांनी प्रसिद्ध अशा 'दासबोध' व 'मनाचे श्लोक' अशा साहित्याचीही रचना केली.

''जय जय रघुवीर समर्थ'' हे संत रामदासांचे प्रसिद्ध वचन आहे. संत रामदास स्वामी हे समोरच्या व्यक्तीची पातळी लक्षात घेऊन त्या पातळीवर जाऊन त्या व्यक्तीला आपले म्हणणे समजावून सांगत.

'संत तुकाराम' हे साक्षात्कारी व निर्भीड कवी होते. संत तुकाराम हे बहुजन समाजाला जागृत करून देवधर्मासंबंधीची मते लोकांना पटवून देण्यामध्ये यशस्वी ठरले. देवधर्मातील अंधश्रद्धा त्याचप्रमाणे भोळ्या समजूती नष्ट करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. समाजमनावरील अंधश्रद्धेचा पगडा दूर करून लोकांना नवा धर्म, नवी दिशा देण्याचे काम संत तुकारामांनी केले. संत तुकारामांचे धर्मक्रांतीचे समाज प्रबोधन आजही समाजाला मार्गदर्शक ठरत आहे.

अशा प्रकारे अनेक संतांनी मोलाचे कार्य केलेले दिसून येते. समाजाला अंधश्रद्धा व अयोग्य कर्मकांडांपासून दूर ठेवण्याचे कार्य संतांनी केलेले दिसून येते.

त्याचप्रमाणे या संतांनी महाराष्ट्राला एक आध्यात्मिक, वैचारिक बैठक घालून दिली. संतांनी नेहमीच समाजातील सद्‌गुणांची पाठराखण करत वाईट वृत्तींचा नाश व्हावा यासाठी जनजागृती केली. आपले अनुभव समाजाला कथन केले व जीवनाचे सार कशात आहे हे समजावून दिले.

अशाप्रकारे संतांनी समाजाची गरज जाणून कार्य केले, जे नेहमी समाजाला मार्गदर्शक ठरले.

संतांनी भक्तिच्या क्षेत्रात तरी जातीयतेला पूर्णपणे गाडले. म्हणूनच शिंपी, सेना न्हावी, गोरा कुंभार, चोखामेळा, सावता माळी, बंका महार, संत कान्होपात्रा, संत जनाबाई, संत सखूबाई, संत भागूबाई अशा विविध जातीजातींमधील व्यक्तिंना संतपद प्राप्त झाले. तसेच पूर्वीच्या काळी भक्तिमार्ग हा जाचक कर्मकांडांनी व्यापला होता. त्यात सामान्यजनांना प्रवेश नव्हता. संतांनी ही परिस्थिती बदलली. साध्या नामस्मरणानेही भक्ती करता येते हे त्यांनी दाखवून दिले. संत हे केवळ शाब्दिक उपदेश करीत नसत. तर ते स्वत: कृती करून मगच लोकांना उपदेश करत असत. संतांनी नेहमी दुसऱ्याच्या सुखात आपले सुख मानले. सर्व समाज सुखी व्हावा, त्यांच्यातले हिनत्व नष्ट व्हावे यासाठी संत आयुष्यभर झटले. अशा तऱ्हेने संतांचे कार्य ऐतिहासिक आहे, सामाजिक आहे. आजही त्यांचे विचार व शिकवण तितकीच महत्त्वाची आहे.

* * *

संत तुकाराम महाराजांचे सामाजिक प्रबोधन

कु. मधुराणी मंगेश इंदुलकर

सामाजिक दृष्टीने संतकार्याचे परीक्षण करण्याचे अनेक प्रयत्न आजवर अनेक विचारवंतांनी केले आहेत. महात्मा फुले, न्यायमूर्ती रानडे, लोकमान्य टिळक, न. र. फाटक, वि. का. राजवाडे, गं. बा. सरदार, रां. चि. ढेरे, वि. भि. कोलते, प्रा. सदानंद मोरे यांच्यासारख्या अनेक व्यासंगी विद्वानांनी या बाबत आपली अभ्यासपूर्ण मते मांडली आहेत.

यातील काही विचारवंतांनी संतांचे कार्य हे मुलभूत, पायाभूत आणि राजकीय चळवळीला प्रेरणा, प्रोत्साहन देणारे आहे असे विचार मांडले. किंबहुना संत विचारांमुळेच समाजाचे वैचारिक उद्‌बोधन झाले. देव, देश, धर्म याबद्दल आस्था, आदर, प्रेम निर्माण झाले आणि त्यामुळेच सामान्य माणूससुद्धा बलिदान करायला तयार झाला. खरं तर सर्वच संतांचे विचार सारखेच आहेत. फक्त सांगण्याची पद्धत व तीव्रता आणि व्याप्ती वेगवेगळी आहे. त्यापैकी मी तुम्हाला संत तुकारामांनी केलेल्या सामाजिक कार्याबद्दल माहिती सांगणार आहे. जनजागृतीचे महान कार्य तुकाराम महाराजांनी केले.

संत तुकाराम यांनी मानवी मूल्ये जपत नम्रतेने, शांतपणे जनसेवा केली. त्यांनी फक्त लोकांना उपदेशच दिला नाही तर, तो त्यांनी स्वत:ही अंगिकारला आणि मगच इतरांना सांगितला. समाजकंटकांनी त्यांना खूप त्रास दिला. तरीही त्यांच्याविषयी कटूता न ठेवता उलट ते म्हणाले, 'कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर'. करुणा, प्रेम, अहिंसा याची शिकवण त्यांनी सदैव दिली.

काव्यरचना करून अभंगातून नामाचा महिमा सांगितला. कर्मकांडामुळे समाज अधोगतीला जातो हे त्यांनी पदोपदी सांगितले. धर्माचे ठेकेदार लोकांना खोट्या गोष्टी, भाकडकथा, थोतांड सांगून अज्ञानात अडकवून ठेवतात. त्यामुळे समाजाची अधोगती होते. धर्माच्या नावाने व्यापार करणारे पंडित खोट्या पांडित्याच्या जोरावर सर्वसामान्य लोकांची दिशाभूल करतात. यावर तुकोबा म्हणतात, ''मुख्य सांगे ब्रह्मज्ञान, लोकांची कापतो मान, ज्ञान सांगतो जनांस, नाही अनुभव आपणासख कथा करितो देवाची, अंतरी आशा बहुमोलाची, तुका म्हणे तोची वेडा, त्याचे हाणून थोबाड फोडा''. अशा प्रखर शब्दात त्यांनी टीका केली आहे.

तुकोबांची वाणी कधी अतिशय मधाळ तर कधी कठोर झालेली दिसते. सिद्धी, चमत्कार, गंडेदोरे या विषयांच्या नादाला लागलेल्या लोकांविषयी त्यांना प्रचंड चीड होती. कर्मठपणा त्यांना मान्य नव्हता. म्हणूनच त्यांनी या विषयांवरही अभंग रचना केल्या. समाजामध्ये जिथे जिथे ढोंगीपणा आढळला, तिथे तिथे त्यांनी प्रहार केले. खरा धर्म काय आहे ? माणसाचे हित कशात आहे ? हे त्यांनी वेळोवेळी सांगितले. द्वैतवादाचा पुरस्कार करून समाजातील लोकांना त्यांनी

खरा धर्म काय आहे हे ओळखायला शिकविले.

तुकाराम महाराजांचे तत्त्वज्ञान हे सर्वसामान्यांच्या उन्नतीसाठी, कल्याणासाठी आहे. मनाचे दार उघडे ठेवून जीवनाकडे पहायला ते सांगतात. अंधश्रद्धेच्या आहारी गेलेल्या लोकांना विचारांची नवी दिशा देऊन त्यांनी समाजप्रबोधनाचे कार्य करत अज्ञान दूर केले. नको ते सोहळे, पांडित्य, भोंदूगिरी यांवर कडक शब्दात ताशेरे ओढले. अभंग रचले, भजन, कीर्तनामधून अडाणी, अज्ञानी लोकांना समजेल, उमजेल अशा शब्दांत नवीन विचार जनतेच्या मनात रूजविले. संत तुकारामांनी आपल्या अभंगातून कशाप्रकारे शिकवण दिली हे पुढील अभंगातून लक्षात येईल :

अभंग : 'सकळ चिंतामणी शरीर । जरी जाय अहंकार । समूळ आशा, निंदा, हिंसा । नाही कपट देहबुद्धी । निर्मळ स्फटीक जैसा ।।१।। मोक्षाचे तीर्थ नलगे वाराणसी । येती तयापाशी अवघीं जनें । तीर्थासी तीर्थ झाला तोचि एक । मोक्ष तेणें दर्शने ।।२।। मन शुद्ध तया काय करिसी माळा । मंडित सकळा भूषणांसी । हरिच्या गुणे गर्जताती सदा । आनंद तया मानसीं ।।३।। तन मन धन दिलें पुरूषोत्तमा । आशा नाही कवणाची । तुका म्हणे तो परिसाहूनी आगळा । काय महिमा वर्णूं त्याची ।।४।।

अर्थ : तीर्थयात्रा करणे, देवदर्शनासाठी दूर जाणे, माला हाती घेऊन जप करणे वगैरे सर्व बाह्य स्वरूपाची साधना व उपासना करण्यामागचा हेतू, माणसाच्या मनातील दुर्गुण व आचरणातील पापकर्मे नष्ट व्हावीत व तो सद्‌गुणी व्हावा, त्याचे पुण्य वाढत जावे, पाप दूर व्हावे आणि तो तन मन धनाने पुरूषोत्तमाला शरण जावा असा असतो. पण ज्याने विकारांवर जय मिळविला आहे, मनोजय केला आहे, सर्व आशाआकांक्षांचा त्याग केला आहे, त्याला या बाह्य उपासनांची जरूरी नाही असा या अभंगाचा अर्थ आहे. त्याचे शरीर म्हणजेच सर्व साधना पूर्ण करता येणारे साधन असते. पण केव्हा ? जेव्हा आशा समूळ जाते, निंदा घडत नाही, हिंसा घडत नाही, देहाच्या भोगांसाठी कपट नाही व अहंकार नष्ट झालेला असतो, त्याचाच देह स्वत: तीर्थस्थान झालेला असतो. त्यासाठी काशीला जावे लागत नाही. सर्व तीर्थे त्याच्यापाशीच असतात. नारदभक्तिसूत्रात म्हटले आहे की, असे भक्त तीर्थीकृर्वन्ति तीर्थानि ! तीर्थाच्या अंगी तारून नेण्याचा गुण या भक्तांमुळेच येतो. माळ व जप कशाला ? त्याचे मन आधीच शुद्ध ! त्याला भक्तांची लक्षणे धारण करण्याची काय जरूरी ? तोच सर्व भूषणांचे भूषण असतो. असे भक्त आनंदाच्या भरात हरिनामाचा गजर करतात. त्याने तन, मन, व धन या सर्व भोगस्थानांचा व भोग साधनांचा त्याग परमात्मा श्रीहरीसाठी केलेला असतो. परिस लोखंडाचे सोने करतो पण लोखंडाचा परिस करीत नाही. हे भक्तजन इतरांना आपल्यासारखे भक्त करतात.

अभंग : साधूनी बचनाग खाती तोळा तोळा । आणिक तें डोंळा न पाहावे । साधूनी भुजंग धरितील हातीं । आणिकें कापती देखोनिया ।।१।। असाध्य ते साध्य करितां सायास । कारण अभ्यास तुका म्हणे ।।३।।

अर्थ : महाराजांचा हा अभंग मोठा मार्मिक आहे. दोन उदाहरणे देऊन त्यांनी प्रयत्न, पुरूषार्थ, चिकाटीने करावयाचा अभ्यास याचे प्रतिपादन केले आहे. कोणतेही कार्य पुढे आले म्हणजे हातपाय गाळून निराश होऊन बसू नये. हर प्रयत्नाने ते कार्य साधण्याचा प्रयत्न करावा.

* * *

संत बहिणाबाई

स्वाती संजीत चव्हाण

महाराष्ट्राला संतांची पुरातन परंपरा आहे. या संतांनी महाराष्ट्राला व मराठी भाषेला वाङ्मयाचा मोठा वारसा दिला आहे. निवांत वेळी आपली कामे आटपून माणसाने भगवंताचरणी लीन व्हावे, चांगले आचरण करावे, भेदभाव टाळावा. संत तुकाराम महाराज यांच्या अभंगात ४०० वर्षांपूर्वी आपल्याला त्यांनी पर्यावरणाचा संदेश दिला आहे. ज्ञानेश्वरांनी सामान्य जनाला कळेल अशा भाषेत गीतेतील ओव्या लिहिल्या. गोरा कुंभार, चोखामेळा, एकनाथ महाराज यांसारख्या संतांनी आपल्या रोजच्या जीवनतील दाखले देत जनमानसाच्या मनावर संस्कार केले. संत तुकारामांच्या समकालीन पुढच्या पिढीतील वारकरी संप्रदायातील मराठी स्त्री संत कवयित्री आणि संत तुकारामांच्या शिष्या तसेच स्त्री संत मालिकेतील अग्रेसर मुक्ताबाई, कान्होपात्रा, जनाबाई, वेणाबाई, आक्काबाई, मीराबाई यांसह बहिणाबाईंचे स्थान आहे.

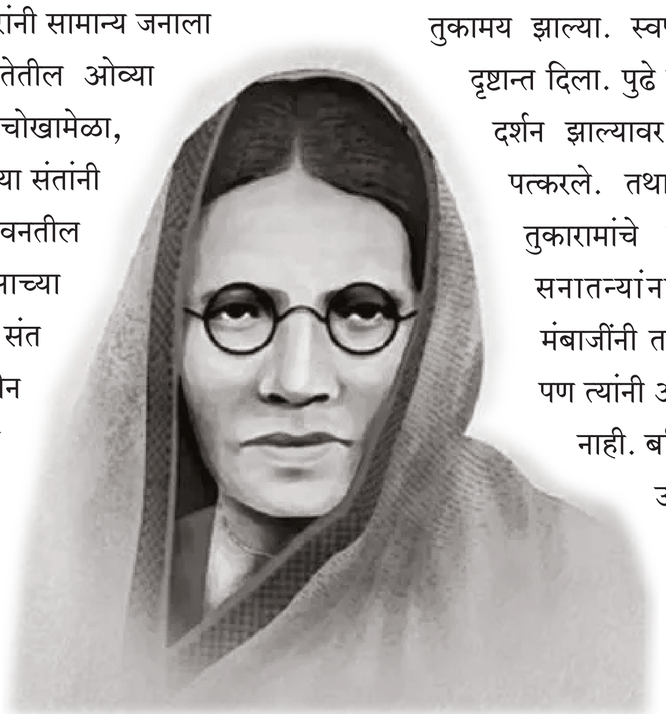

संत बहिणाबाई (जन्म : इ.स. १६२८ शके १५५१, मृत्यू : २ ऑक्टोबर, १७००) या एक वारकरी संप्रदायातील मराठी स्त्री संत कवयित्री आणि संत तुकारामांच्या शिष्या होत्या. बालपणापासून परमार्थाकडे ओढा असणाऱ्या बहिणाबाईंनी पती व माहेरच्या माणसांसोबत अनेक तीर्थयात्रा केल्या. एकदा वडगावकरांच्या कीर्तनात तुकारामांचे अभंग ऐकून त्या तुकामय झाल्या. स्वप्नात तुकारामांनी त्यांना दृष्टान्त दिला. पुढे प्रत्यक्ष तुकारामांचे त्यांना दर्शन झाल्यावर त्यांनी त्यांचे शिष्यत्व पत्करले. तथापि एका ब्राम्हण स्त्रीने तुकारामांचे शिष्य व्हावे ही गोष्ट सनातन्यांना पटणारी नव्हती. मंबाजींनी तर त्यांचा खूप छळ केला पण त्यांनी आपली तुकाभक्ती सोडली नाही. बहिणाबाई आपल्या गुरूंचा उल्लेख पदोपदी आपल्या अभंगात करीत. बहिणाबाई म्हणतात 'तुका सद्‌गुरू सदोहर । भेटतो अपार सुख होव ।। तुकारामा भेटला धन्य जिने माझे कृत्यकृत्य झाले सहजाचि ।।'

संत बहिणाबाईना लहानपणापासूनच

परमार्थाची व भक्तीची ओढ होती. कथा कीर्तने, पुराण-श्रवण आणि सत्पुरुषांची सेवा यात संत बहिणाबाई रमल्या होत्या. पण त्यांची संसारावरील आसक्ती कमी होऊन पारमार्थिक वृत्ती वाढत गेली. घरची गरिबी, शिक्षणाचा अभाव, तरीही समाधानी वृत्ती व संतवृत्तीला साजेशी पांडुरंगाची ओढ मनात होतीच. अखंड नामस्मरण चालू असे. शेतात काम करीत असतानाही हा भक्तिभाव अभंगाचे रूपाने त्यांच्या मुखातून बाहेर पडे. पुढे कोल्हापूरच्या वास्तव्यात जयराम स्वामींच्या कथा कीर्तनाचा संत बहिणाबाईच्या मनावर प्रभाव पडला. त्या रोज तुकाराम महाराजांचे अभंग म्हणू लागल्या व त्यांनी तुकाराम महाराजांच्या दर्शनाचा ध्यास घेतला. त्यांना तुकोबारायांना सद्गुरू करून त्यांचा अनुग्रह व आशीर्वाद घ्यावयाचा होता. म्हणून रात्रंदिवस तुकोबांचे अभंग म्हणत त्या त्यांचे ध्यान करू लागल्या. भेटीपूर्वीच तुकोबारायांचे वैकुंठागमन झाल्यामुळे त्यांची प्रत्यक्ष भेट होऊ शकली नाही. शेवटी तुकाराम महाराजांचे वैकुंठागमन झाल्यावर बहिणाबाईची निष्ठा पाहून तुकोबारायांनी कार्तिक वद्य ५ शके १५६९ रोजी स्वप्नात येऊन त्यांना साक्षात दर्शन व गुरुपदेश दिला. बहिणाबाईंचे सारे जीवन गुरुबोधामुळे बदलून गेले. त्यांनी आपले गुरू संत तुकाराम महाराज व त्यांचीही गुरुपरंपरा आपल्या अभंगांत वर्णन केली आहे. तुकाराम महाराजांविषयीं प्रत्यक्ष माहिती असलेल्या कवयित्रीचे हे अभंग आहेत, त्यामुळे या अभंगांना विशेष महत्त्व आहे. त्यांचे वर्णन करताना गेल्या शतकातील एक श्रेष्ठ संत, संतचरित्रकार आणि 'श्री गजानन विजय' कर्ते संतकवी दासगणू महाराज लिहितात, ''पहा केवढा अधिकार... ऋणी तिचा परमेश्वर ऋणी तिचा परमेश्वर ...''. त्यांच्या अभंगांपैकी 'संत कृपा झाली । इमारत फळा आली ।।' हा अत्यंत प्रसिद्ध अभंग आणि 'घट फुटलियावरी । नभ नभाचे अंतरी ।।' हा शेवटचा अभंग सांगितल्यावर त्या समाधिस्थ झाल्या. या साध्वीची समाधी शिऊर या गावी आहे.

अभंग, ओव्या, श्लोक, आरत्या इत्यादी मिळून ७३२ कविता त्यांच्या नावावर आहेत. त्यांच्या या कविता भक्तिभावाचा उत्स्फूर्त अविष्कार आहे. वेदान्ताचे प्रतिपादनही त्यात आढळते. त्यांच्या अभंगांतून तुकारामांच्या चारित्र्याचे अस्सल दर्शन घडते. बहिणाबाईंनी आपल्या अभंगातून 'ब्राम्हण कोण' हा विषय उपस्थित करून ब्राम्हण आणि ब्राम्हणी सनातनी वृत्तीवर स्वतः ब्राम्हण असून त्या काळात सडेतोड टीका केली. त्यांचे अभंग १७ व्या शतकातील, पण ते प्रसिद्ध झाले विसाव्या शतकात. त्यांची काव्यशैली साधी सरळ आणि हृदयस्पर्शी आहे.

* * *

संतांचे माहात्म्य व उपदेश

स. प्रा. भरत दि. गोंजारे
वाणिज्य विभाग

आपल्या महाराष्ट्राला लाभलेली सर्वात मोठी पुरातन परंपरा म्हणजे संत परंपरा.

सुसंगती सदा घडो
सुजन वाक्य कानी पडो ।
कलंक मतिचा झड़ो
विषय समर्था नावडो ।।

मोरोपंतांच्या 'केकावली' या काव्यसंग्रहातील ही एक सुरेख रचना. यामध्ये मोरोपंत सांगतात, सर्वदा मानवाची प्रगती व्हावी, त्याच्या बुद्धीचे अज्ञान दुर व्हावे, त्याच्या कानी सुजान वाक्यांचा साठा व्हावा आणि हे सर्व कार्य संत आपल्यासाठी निरंतर करतच असतात. संतांची संगत, उपदेश, मनुष्य विकासासाठी स्वत:चे देह झिजवित असतात. समाजातील अंद्धश्रद्धा, अज्ञान दुर व्हावे, समाजातील पिडितांचे दु:ख दुर व्हावे यासाठी दीपस्तंभ बनुन ज्ञानरुपी प्रकाशाने समाजाला उजळुन टाकण्याचे कार्य ते सतत करत अस्तात. म्हणुन म्हणतात,

'जगाच्या कल्याणा
संतांच्या विभुती'

महाराष्ट्र ही मर्द मराठ्यांची तसेच संतांची भूमी. संतांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या महाराष्ट्रास संतांची वैभवशाली परंपरा लाभलेली आहे. अगदी संत ज्ञानेश्वरांपासुन ते संत गाडगेबाबांपर्यंत अनेक संतांनि आपल्या देशाला कार्यप्रणालीने भारावून टाकले आहे.

स्वातंत्र्यपुर्व काळात परकिय आक्रमणाने तसेच मोघलांच्या जुलमांनी प्रजा त्रस्त झालेली असताना संतांनी आपल्या अभंगांच्या माध्यमातुन प्रजेच्या मनातील मरगळ दूर करण्याचा विडा उचलला. त्या काळी चातु:वर्ण व्यवस्था कडक होती. धार्मिक कर्मकांडांना महत्व प्राप्त झाले होते. अशा काळात संत ज्ञानेश्वरांनी भक्ती मार्गाचा पाया रचला. 'या ज्ञानियांच्या राजाशिवाय' महाराष्ट्राचा इतिहास अपुरा ठरतो. धर्मज्ञान, तत्वज्ञान हे संस्कृत भाषेत असल्याने मराठी भाषेतील लोकांना त्याचा फारसा फायदा होत नव्हता .

अशा काळात 'गितेचे' तत्वज्ञान ज्ञानेश्वरीमध्ये रचून मराठी भाषिकांमध्ये नवचैतन्य निर्माण केले. संस्कृतमध्ये जखडलेले तत्वज्ञान मराठी भाषेतील लोकांना समजण्यासाठी ज्ञानेश्वरांनी या ग्रंथांची रचना मराठीमध्ये केली व अभिमानाने सांगितले,

माझ्या मराठिची बोलू कौतुकें ।
परि अमृतातेही पैजा जिंके ।।

संन्याशाची मुले असल्याने संत ज्ञानेश्वर व त्यांच्या भावंडांना समाजाने वाळीत टाकले, त्यांची अवहेलना केली, त्यांचा छळ केला. असे असतानासुद्धा विश्वात्मक परमेश्वराकडे पसायदान मागितले व त्यामध्ये त्यांनी स्वत:साठी काही न मागता विश्वातील बंधुंसाठी त्यात मागणी केली.

त्यानंतरसुद्धा महाराष्ट्रात संत परंपरा सुरूच होती. संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, समर्थ रामदास ही यातील काही प्रमुख नावे. या संतांनी संसार करत असताना भक्ती मार्ग अवलंबण्याचा उपदेश केला .

'आधि प्रपंच करावा नेटका
मग परमार्थ विवेका !'

असे म्हणत कर्तव्य, कर्म करत असताना त्यांनी भगवंताचे नामस्मरण करण्यास सांगितले. संत जनाबाई म्हणतात 'दळिता कांडिता तुझ गाईन अनंता' यातुन आपल्याला संतपरंपरेत स्त्रियांचे वैशिष्टय समजते. संत एकनाथांनी भरल्या वाळवंटात रडत बसलेल्या महाराच्या मुलाला कडेवर उचलून घेतले. यातून ते आपल्याला व समाजातील लोकांना समतेचा व ममतेचा संदेश देतात. तसेच व्यवहारात झालेल्या एक पैशाची चूक शोधण्यासाठी रात्रभर जागरण करतात यातून आपल्याला व्यवहारात चोख असण्याचा आदर्श मिळतो.

आपल्याला आज ऑलंपिक खेळाचे महत्व वाटते. परंतू ३०० वर्षांपुर्वी समर्थ रामदासांनी बलोपासना व व्यायामांचे महत्व जाणुन व्यायाम शाळा तसेच आखाडे सुरू केले होते. अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास शिकवले, त्यांनी प्रयत्नवाद शिकवला.

'सामर्थ्य आहे चळवळीचे
जो जो करील तयाचे ।'

अशा शब्दात त्यांनी मानवाला उपदेश केला. 'दासबोध' या त्यांच्या ग्रंथातून सद्‌विचारांची तसेच सद्‌आचरणाची आपल्याला शिदोरी मिळते.

* * *

हिन्दी विभाग...

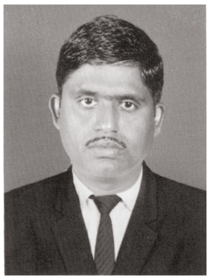

मीराबाई

प्रा. रामचंद्र सा. माने
हिंदी विभाग प्रमुख

प्रा. युवराज सुभाष जाधव
हिंदी विभाग सदस्य

''मोर बस्या म्हारे नेणण माँ नंदलाल ।
मुकुट मकराकत कुण्डल अरूण तिलक सोहाँ भाल ।
मोहिनी मूरत सावरा सूरत नेण बाण्या विशाल ।
अधर सुधा रस मुरली राजाँ उर बैजन्ती माल ।
मीरों प्रभु संतो सुखदायाँ भगत बछल गोपाल ।।''
(राग हमीर)
मीराबाई

भावार्थ : मीरा बाई ने श्रीकृष्ण की माधुरी मूर्ति को अपने हृदय में बसाने का निवेदन किया है । कृष्ण का सुंदर रूप बडे बडे नेत्र, अधरों पर अमृत के समान वर्षा करने वाली मुरली और गले में भव्य वैजयंती माला सुशोभित है । कृष्ण की कमर में बंधी सुन्दर घण्टियाँ व उनसे निकलने वाले घुंघरू के मधुर स्वर सभी संतों को सुख देने वाले हैं । मीरा निवेदन करती है कि भक्त वत्सल श्रीकृष्ण मेरे नयनों में निवास करें ।

संत तुलसीदास

श्री. अनिल एस. कांबळे
ग्रंथपाल

संत तुलसीदास एक उच्च कोटी के कवि और भक्त थे तथा उनका हृदय भक्ती के पवित्रतम भावना से परिपूर्ण था । तुलसीदास का अपने साहित्य मे भाषा और भाव पर पूर्ण अधिकार था । वो संस्कृत के प्रकांड पंडित थे । लोकगीत कि भावना से प्रेरित होकर उन्होने जन भाषाको ही अपने साहित्य का माध्यम बनाया । तुलसीदासजी सर्वत्र लोकमंगल का विधान करते हुये उन्होने अपने रामचरितमानस में नायक राम को एक आदर्श चरित्र के रूप में प्रस्तुत करते हुए लोक शिक्षा का विधान किया है ।

तुलसीदास भारतीय जनता के प्रतिनिधी कवी भी कहे जा सकते है । आज स्वार्थ से पिडीत जो राजकीय लोग है तथा समाज में भ्रष्ट लोग हैं उन्हें तुलसीदासजी ने जो लोक धर्म का संदेश दिया है वह उन्होने अपना ना बहुत ही महत्वपूर्ण है । भारतवर्ष के हर एक व्यक्ती ने अपने लोग धर्म को अपनाना चाहिए ताकि स्वार्थ नष्ट होकर हर एक व्यक्ती मानवता अपनाते हुए हर एक व्यक्ती से प्यार से व्यवहार करेगा । तुलसीदासजी का रामचरितमानस तो भारत के हर एक गांव में पूजा जाता है । उसमे जो आदर्श राम कथा बताई गई है इसमे राम, लक्ष्मन, भरत, सीता, दशरथ, हनुमान आदि अनेक पात्रो के माध्यम से उन्होन्हे आदर्श संबंधो कि परिकल्पना स्पष्ट कि है । राम एक आदर्श पुत्र है जो पिता कि आज्ञा को शिरोधार्य करना अपना परम कर्तव्य मानते है तो लक्ष्मन और भरत आदर्श भाई है । सीता एक आदर्श पत्नी है । आदर्श मित्र वही है जो अपने मित्र के दुख को अपना दुख समझकर उसके निवारण का प्रयास करता है । तुलसीदासजी ने रामचरितमानस के माध्यम से बताया है कि हर एक नारी को अपनी मां, बहन के समान समझना चाहिए । यह आज हर एक व्यक्ती ने अपनाना चाहिए तभी हमारे देश कि नारी सुरक्षित रह सकती है । सीता पर नजर डालने वाले रावन कि प्रभू रामचंद्रजी ने क्या दशा कि यह उन्होंने अच्छी तरह समझाया ।

स्वार्थ की दृष्टी रखने वाले वर्तमान भारतीय समाज के शुद्ध हृदय व्यक्तियो के लिए रामचरितमानस के आदर्श संबंध आश्चर्यजनक भले ही हो पर वह समाज के बहुत बडे वर्ग को प्रभावित अवश्य करते है । हनुमान जैसा एक सच्चा सेवक आज के समाज में बहुत ही मुश्किल से मिलता है । भरत ने अपनी स्वार्थी माता को त्यागकर राम को लोग धर्म का प्रतिनिधी मानते हुए जिस प्रकार का आचरण

किया वह युगो युगो तक बंधु प्रेम का आदर्श प्रस्तापित करता रहेगा । तुलसीदास जी ने रामचरितमानस के उत्तरकांड में समाज की जो तत्कालीन परिस्थिती का चित्रण करते हुए उन समस्याओं को सामने रखा है जो समस्या आज भी हमें देखने को मिलती है जैसे अशुभ वेशभूषा धारण करने वाले लोग तथा दूसरों का शोषण करने वाले लोग ऐसे जिस समाज में होंगे उस समाज का कदापि कल्याण नही होगा यह तुलसीदास जी ने बहुत कड़ा रुख अपनाते हुए बताया है ।

मां ने दिये हुए वचनों का पालन करने के लिए रामचंद्र जी १४ साल वनवास चले गये आजकल के जो नवयुवक अपनी माताओं का अपमान करते हुए उन्हें राम के जीवन से कुछ सीखना चाहिए । भरत जैसा आदर्श भाई अपने भाई के प्रेम व्यक्त करते हुए १४ साल तक राज्य के अधिकार पर बिल्कुल नही बैठा । तुलसीदास जी के यह विचार इतने आदर्श है लेकीन आजकल हम देखते है भाई भाई का खून करने के लिए बैठा है ऐसे पारिवारिक समस्याओं से संबंधीत कई प्रकार के मुकदमे आज भी न्यायालय, कोर्ट में बहुत सारे पड़े हुए है । आजकल के सेवक लोग हर एक चीज में घुस मांगना चाहते है ऐसे लोगों को तुलसीदास जी ने बताया कि एक सच्चे सेवक हनुमान जी के चरित्र को पढ़ना चाहिए ।

इस प्रकार तुलसीदास जी ने कलयुग का वर्णन करते हुए उन्होने ने रामचरितमानस जैसे कई साहित्य के माध्यम से आदर्श समाज, देश कैसा हो सकता है इसके बारे में भी उन्होने बताया है । उन्होने जो रामराज्य की कल्पना बताई है महात्मा गांधी जी ने भी उस कल्पना को अपनाया है । तुलसीदास जी मानते है कि आदर्श राजा की स्थिती शरीर मैं मुख के समान होती है जिस प्रकार से हम खाना खाने के बाद पूरे शरीर का संतुलीत विकास होता है उसी प्रकार आदर्श राजा ने भी पूरे समाज का विकास करना चाहिए । तुलसीदास जी बताते है कि हर एक व्यक्ती में दया, क्षमा, परोपकार, करुणा, प्रेम, सहिष्णुता आदि गुणो सें उसका संपन्न विकास होना चाहिए । तुलसीदास जी ने विनय पत्रिका में आदर्श धर्म पालन पर अच्छा संदेश दिया है । समाज में स्थित हर एक विद्वानोने दर्पण के समान काम करना चाहिए जैसे जो व्यक्ती होता है उसे उसके दोषो से परिचित कराना चाहिए । कवी तुलसीदास समाज के कल्याण हेतु निरंतर चिंतीत रहनेवाले महापुरुष थे । उनकी कविता लोकमंगल का विधान करने वाली पावन गंगा के समान फलदायनी है यह निसंकोच माना जा सकता है । संत तुलसीदास जी ने अपने काव्य के माध्यम से समाज में व्याप्त सामाजिक, धार्मिक, दार्शनिक क्षेत्रों में व्यापक विषमताओं को दूर करते हुए प्रत्येक क्षेत्र में समन्वय करने का एक अनूठा संदेश दिया है । उनका यह समन्वय करने का संदेश पूरे विश्व आदर्श माना जाता है । परमात्मा के प्रति हमे में अच्छी भक्ती रखकर हम उसको प्राप्त कर सकते है । यह उनका संदेश वैश्विक माना जाता है । तुलसीदास जी ने जो भक्ती का संदेश दिया है । मानवता का जो विचार बताया है । वह हर एक व्यक्ती ने अपनाना चाहिए । तुलसीदास तो अलंकार शास्त्र के भी पंडित थे । उन्होने अपनी कवीताओं में अलंकारों का उपयोग किया है । अगर हर एक व्यक्ती उनके विचारो को अपनाएगा तो सचमुच यह धरती भी स्वर्ग बन सकती है । संदेश नही मैं यहा स्वर्ग का लाया, इस धरती को स्वर्ग बनाने आया । सचमुच राष्ट्रकवी मैथलीशरण गुप्त जी की यह कविता तुलसीदास जी के महान और वैश्विक विचारों को हमारे सामने व्यक्त करती है ।

* * *

कबीर : भक्ति की परंपरा

कु. स्नेहल रामचंद्र पेजले
प्रथम वर्ष - कला

कबीर का व्यक्तित्व महान है । इसलिए नहीं कि वे निर्गुणोपासक थे, इसलिए नहीं कि वे समाज सुधारक थे, इसलिए नहीं कि वे हठयोगी थे, इसलिए भी नहीं कि वे न हिंदू थे और न मुसलमान । बल्कि वे विशिष्ट थे अपने सतत संघर्षशील और विकासशील व्यक्तित्व के कारण ।उनका काव्य प्रमाण है विषय-विकारों से, हीन भावनाओं से, निराशात्मक विचारों से जुझने का । वे शूरवीर थे - जिस सत्य को उन्होंने समझा उसका खुलकर निर्भय समर्थन किया । उनके बैरी थे, निंदक थे, यातना पहुँचाने वाले अज्ञानी शासक थे पर कबीर ने सब का डटकर सामना किया । भागे नहीं सत्यपक्ष से । 'साधु अंग न मोऽही' यही उनका दृढ निश्चय था । कबीर ने किसी बवंडर की परवाह न की । अपने आत्मविश्वास और संयम के आगे । कबीर का आदर्श वह शूरवीर था जो संग्राम से मुख न मोडे, वार पर वार सहे, घायल हो । घायल होना बहादूरी का चिन्ह है : घाईल ही घाइल मिले, तब राम भगति दिद होइ । ४३.११ राम भगति में बाधाओं की कमीं नहीं - असंतों,

कठमुल्लाओं से झगडना आसान नहीं, साखित (अनीश्वरवादी) के लडना सहज नहीं, विषयों - सुखों के प्रलोभन से मुक्ति पाना खेलवाड नहीं । कबीर के समय में संन्यासी, हठयोग, शाक्त, दिखावटी साधु, तांत्रिक, बौद्ध, पानी छानकर पीने वाले जैन, चार्वाक सभी थे । कबीर ने देखा आडंबर का बोलबाला है । संन्यासी का मन भी भोग की ओर भागता है । धन-धंधे के सभी लोभी है - कही प्रेम, प्रीती नहीं । कहीं सेवा भाव नहीं ।

कबीर स्वामी सेवक एक
मत मत ही मैं मिलि
जाइ ।
चतुराई रीझै नहीं रीझै
मन के भार ।।

चतुरता छल का रूप है । कबीर दंभ के विरोधी थे । भगति का तिलक लगाए, जपमाला में हाथ डाले लोग कपटाचार में पटु थे । ऐसे लोगों के विरोध में खडे थे कबीर । कबीर का बल मन के भाव पर था । दिखावा, वेशभुषा पर नहीं । वे उन अनहदवादियों के समर्थक नहीं थे जिनका मन न हो । कबीर का धर्म सम्यक आचरण, सम्यक विचार था । कबीर मानते थे, जिसने भगवान के चरणों में अपने को

समर्पित की दिया, वह माया की ओर क्यों देखे । छल-कपट के धंधे में क्यों पडे ? सेवक का एक ही धर्म है । स्वामी का सामीप्य, स्वामी-सेवक की एकता । ''जाकौं तन मन सौंपिया सो कबहूँ छाडि न जाइ ।'' यह था कबीर का धर्म ।कबीर का संघर्ष दो तरफा था, समाज की अनैतिकता से और अपने भीतर के अंध:कार से । कबीर मानते थे जब हृदय पवित्र, निर्मल नहीं है, तब सारे धार्मिक कर्म बेकार है । यदि मन में काम, क्रोध, लोभ का आधिपत्य हो । ऊँच-नीच का भाव जब तक है, तब तक भक्ति संभव ही नहीं । मन का, वर्ण का, विद्या का, देह का अभिमान करने वाला राम का नहीं हो सकता ।

कबीर मानते हैं कि एक बार सत्‌गुरु की शरण में गया तो सतत संघर्ष करे आत्मशुद्धि के लिए ।

कबीर गुर बसै बनारसी सिष समंदा तीरि ।
बिसारया नहीं बिसरे जे गुण होइ सरीरि ।।

कबीर के गुरु वाराणसी के ही थे । इससे यह इंगित होता है, रामानन्द वाराणसी के थे और कबीर उन्हीं के शिष्य, इससे यह संकेत मिलता है । घुमक्कड कबीर जहाँ भी रहे गुरु सुमिरन उनके जीवन का अंग था । गुरु के 'सबद' का पालन ही उनका लक्ष्श था । क्यों कि वही उन्हें सत्पथ पर अडिग रखता था । गुरु के सबद से ही वे 'मनुष्य से देवता' हुए । कलियुग से लडने के लिए ईर्ष्या, द्वेष, पाखंड, अनीति से जुझने के लिए । गुरु ने 'जाति - पाँति - कुल' की सीमा से उन्हें ऊपर उठाया था और सारे संशय-भ्रम गुरु ने ही दूर किए थे । गुरु के वचन पर चलकर वे अपने को कंचन सदृश खरा बना सके थे । 'कसणी दे कंचन कीया ।' गुरु के माध्यम से -

पूरे सों परचा भया सब दुख मेल्ह्या दूरि ।
निर्मल कीन्हीं आतमा, ताथैं सदा हजूरी ।।

कबीर 'आत्माराम' बने गुरु-प्रेम से ही -

कबीर बादल प्रेम का हम पर बरष्या आइ ।
अतरि भीगी आतमा हरी भई बणराइ ।।

निर्मल मन का आशय है प्रेम से भरपूर मन, कटुता-कपट से रहित मन, कायरता से मुक्त मन; निराशा की जगह आशा, हीनता की जगह शूरता, चंचलता की जगह दृढता और पक्षपात की जगह निरपष । जहाँ निर्मलता है वहाँ ही अभय है - 'कबीर निर्भय राम जपि ।' निर्मल का मन सत्यागही होता है - यह 'माया' नही 'राम' में रमता है ।

कबीर सतत आत्मसंघर्ष में जुटे रहे, यही उनके ऊँचे उठने का गुर है । वे जागने में विश्वास करते थे, सोने में नहीं । वे मानते थे, 'जब लगि सिर सोंपि नहीं, कारिज सिधि न होइ ।' इतनी थी दृढता - तत्परता और निष्ठा । कबीर की भगति कायर की नहीं -

कबीर भगति दुहेली राम की नहीं कायर काम
सीस उतारै हाथि करि सो लेसी हरिनाम ।

भक्तियोग ज्ञान-कर्म से कठिनतर है इसमें पूर्ण समर्पण है । भक्ति सुहेल नहीं दुहेल है । यह केवल रामनाम का जप मात्र नहीं, बल्कि राममय होना है, राम हो जाना है । कबीर का राम निरपेक्ष है, कृपालू है, क्षमा का भांडार है, उदार है, कष्टों से उबारने वाला है । वह निरंजन, निराकार है पर गज, गणिका, अजामिल, प्रल्हाद का रक्षक भी है । वह लीलामय है । वह 'अनंत गुण' वाला है । वह भक्तों का रखवाला है । एक ओर वह कर्ता, सिरजनहार, खालिक, पारब्रह्म है, दुसरी ओर वह प्यार, प्रेम, प्रीति की सीमा है । इसलिए वह कबीर का प्रिय है, 'स्वामी' है, 'दुल्हा' है, पति है । घट-घट वासी है । वह वही बाहर, वही भीतर । संसार उभी का

पसार है । इस मान्यता मै उसी को विरोध दिखाई पडेगा जो अनीवरवादी, तार्किक होगा । भारतीय धर्म में, गीता-श्रीमद्‌भागवत में निर्गुण और सगुण में भेद नहीं ।

कबीर का एक जागरण गीत है -

जागि रे जीव जागि रे ।
चोरन कौं डर बहुत कहत है
उठि उठि पहरे लागि रे ।
कहै कबीर जाग्या ही चहिये
क्या ग्रिह क्या बैराग रे ।

यही जागरण सभी संतों का ध्येय है । तुलसी कहते है -

जागिऐ, न सोइए बिगोइए जनम जाय ।

तथा

अब नाथहिं अनुराग जागु जड त्यागु दुरासा जी तें ।

सुर कहते हैं -

जब जागै तब मिथ्या जानै ।
'चोर' हैं भावों की संकीर्णता
मैं - मेरा का भाव-ममता
जब लग मैं मैं मेरी करै तब लग काज एक नहीं सरै ।
जब यहु मैं मेरी मिटि जाइ तब हरि काज संवारे आइ ।।

* * *

संत साधना में गुरू का महत्त्व

कु. अथर्व दिपक चव्हाण
प्रथम वर्ष - कला

प्राचीन भारतीय साहित्य में भी शब्द विशिष्ट अर्थ में प्रयुक्त हुआ है । में कहीं परमतत्व हेतू तो की अनुकरणीय गुणों के रूप में होता है । श्रीमद्‌भागवत में सन्त उन्हो को कहा गया है, जो पवित्रात्मा के साथ-साथ तीर्थी को भी पवित्र कर दें । यदि हम मध्ययुगीन साहित्य में देखे तो सन्त शब्द का प्रयोग महात्मा, सज्जन महापुरूषों या साधकों के लिए भी प्रयुक्त हुआ है । हम यह भी देखते है की हिंन्दी के निर्गुण और सगुण साहित्य में भी सन्त शब्द व्यापक अर्थ में प्रयुक्त हुआ है । भक्ति काल में उन्हे साधु, सज्जन अर्थात सांसारिक दु:खी जनों को सुख और शान्ति प्रदान करने वाले आदि-आदि रूपों में दिखलाया गया है । अत: सन्त उन्हीं को कहा जाता है जो हमें सत्य का साक्षात्कार करायें । साथ सत्य-असत्य को समझने का विवेक भी पैदा करें ।

हिन्दी के सन्त साहित्य की पूर्वपरम्परा कबीर के समय से चल पडी । वह उस स्वत:स्फूर्त निर्झर के समान आगे बढी जो किसी मूल स्त्रोत से आप-से-आप निकल कर होता चला जाता है । उसका मार्ग न तो किसी नहर के जैसा बना बनाया रहा करता है, न उसके दाहिने-बायें कोई कृत्रिम कगारों की बाधांए ही खडी रहती हैं । संत काव्य का आरम्भ पहले बानियाँ अथवा पदों तथा साखियों के ही रूपों मे हुआ था, किन्तु वह पीछे अन्य प्रकार से भी छंद-बद्ध होकर दिखाई पडा । फिर भी उसकी मौलिक विशेषताँए प्राय: ज्यों-की-त्यों बनी रह गई । उनमें कोई उल्लेखनीय अंतर नही लक्षित हुआ ।

सन्तों का सबसे बडा वैषिष्ट्य यह है कि उन्होने सुनी-सुनाई बातों पर अधिक ध्यान न देकर, अनुभव जन्य बातों पर ही विशेष बल दिया है । ज्यादातर सन्तों ने ब्रह्म, गुरु और सन्त को तत्त्वत: एक ही माना हैं । सन्त चाहे हिन्दी हो या मराठी के सभी सन्तों की विचारधारा, साधना पद्धति, भावानुभुति एवं अभिव्यंजना - शैली में काफी सात्य देखने को मिलता हैं । सभी सन्तों ने ब्रह्म, माया, प्रेम का महत्त्व, परोपकार के साथ ही गुरु की महिमा पर विशेष बल दिया है ।

प्राय: सभी सन्तों ने गुरु की महिमा का वर्णन किया हैं । गुरु गोविन्द से बढकर वह ज्ञान का भंडार है ।

पथ प्रदर्शन की पूर्ण क्षमता गुरु में निहित हैं । असीम ब्रह्म का साक्षात्कार कराने में भी पूर्ण रूप से समर्थ हैं । यही कारण हैं कि सभी सन्तों ने गुरू को अपना सगा और हितैषी माना हैं । सन्तों ने कथनी और करनी के दिखावे को मिटाकर मानवीय मूल्यों को जीवन में सही अर्थ में चरितार्थ भी, जिन्हों ने अपनी रचनाओं की बाहरी सजावट की ओर भी ध्यान देना आवश्यक समझा । वे अधिकतर इसी यत्न में लगे रहे कि किस प्रकार अपने भीतर के गूढ रहस्यों को यथावत प्रकट करने में समर्थ हो सके ।''

हिन्दी का संत साहित्य, भारतीय साहित्य का सार निरूपक काव्य है । श्रीमती पद्मावती झुनझुनवाला का यह कथन विचारणीय हैं – विचार के कारण अवस्था को नकारने वाली यह संस्कृति पूरे भारतवर्ष में तथाकथित नीची कही जानेवाली जातियों के बीच से अनेक सन्तों और कवियों को पैदा करती हैं । नामदेव दर्जी, कबीर जुलाहा, सेना नाई, छत्रा जार और रैदास जैसे सैकडों सन्त महाराष्ट्र, तामिळनाडू, कर्नाटक, आन्ध्र, उडिसा, बंगाल और राजस्थान से लेकर पंजाब तक एक सद्विचार के रूप में खडे होते हैं । सन्तों ने जन-जन में जिस नवीन चेतना, गुरू भक्ति और आध्यामिक एकता के भाव को पैदा किया हैं, वह नित नूतन रूप ग्रहण कर सदैव हमें स्फूर्ति और नवजीवन प्रदान करती रहेगी । अत: लगभग सभी सन्त मानते है कि बिन सत्गुरू के सच्चा मार्ग अर्थात ज्ञान के मार्ग प्राप्त नही हो सकता । गुरू के मन्त्र के बगैर कोई भी कार्य सफल नही होता । गुरू ही माया, मोह, मद, क्रोध, राग, द्वेष से मुक्ति दिला सकता हैं । गुरू का स्थान ईश्वर से भी बढकर हैं । आत्मज्ञान प्रदान करने वाले गुरू हर कालखंड में पूजनीय, वंदनीय हैं और रहेंगे । गुरू की महिमा का जितना भी वर्णन किया जाश कम ही हैं, गुरू की महिमा शब्दों मे बाँधा नही जा सकता । सन्त कबीर के शब्दों मे कहा जा सकता है –

सब धरती कागज करूं, लेखनी सब बनराय ।
सात समुद्र की मसि करूं, गुरू गुण लिखा न जाय ।।

* * *

संत साहित्य में प्रतिबिंबित मानवमूल्य

कु. सिया बळीराम पालशेतकर
द्वितीय वर्ष - कला

भक्तीकालीन काव्य विश्वजनीन एवं उत्कृष्ट जीवन मूल्यों का काव्य हैं । इसी कारण ही इसे हिन्दी साहित्य का स्वर्णयुग माना जाता हैं । संघर्ष, तनाव, पीडा एवं हताशा के क्षणों में पाठकों के भीतर वह प्रेरणा, शक्ति, आस्था एवं आशा का संचार करके उनके व्यक्तित्व को विखंडित एवं ध्वस्त होने से बचाने के साथ जीवन को समग्रता में स्वीकार करने का बोध भी जगाता हैं । गहन प्रेम-भावना, उज्ज्वल सौंदर्य, चेतना, सेवा, सहानुभूति तथा त्याग की तरंगे भक्तिकाव्य की गंगा की अपनी विशेषताएँ हैं । ऐसी स्थिती में मात्र धार्मिक साहित्य कहकर इसकी उपेक्षा नही की जा सकती हैं ।

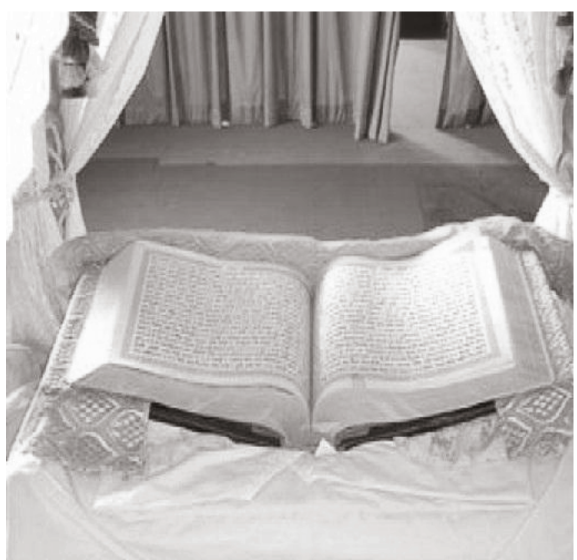

हिन्दी साहित्य के भक्तिकाल में एक काव्यधारा - विशेष का प्रवर्तन हुआ, जिसे 'निर्गुण ज्ञानाजणी शाखा', 'निर्गुण भक्तिसाहित्य' तथा 'संत काव्य परम्परा आदि अनेक नामों से अभिहित किया गया हैं । 'ज्ञानाजणी' शब्द से यह भ्रांति उत्पन्न होती हैं कि इस धारा के कवियों ने ज्ञानतत्त्व को सर्वाधिक महत्त्व दिया होगा, जबकि वास्तव में प्रेम के ढाई अक्षरों के सम्मुख इन्होंने संसार के सारे ज्ञान को तुच्छ बताया हैं । इस काव्यधारा के कवियों का एक विशेष दृष्टीकोन हैं, जो 'संत शब्द' द्वारा भली भाँती व्यंजित होता हैं । अत: इस धारा को 'संतकाव्य' कहना उचित लगता हैं ।

सामान्यत: संतकाव्य परम्परा के प्रवर्तन का श्रेय कबीर को दिया जाता हैं, किंतु उनसे पूर्व भी अनेक संत हो चुके थे, जिन्होंने हिन्दी में रचना की थी । इनमें नामदेव का नाम विशेष रूप से उल्लेखनीय हैं । हिन्दी प्रदेश में संत मत का प्रचार होने से पूर्व उसका विकास बहुत कुछ महाराष्ट्र में श्री चक्रधर स्वामीं के 'महानुभाव संप्रदाय' तो संत ज्ञानेश्वरजी के वारकरी संप्रदाय की स्थापना हुई थी, जिनकी विचारधारा साधना पद्धती और अभिव्यंजना शैली में संत काव्य से गहरा साम्य मिलता हैं । भगवान के प्रति दृढ अनुराग, मिलनाकांक्षा, प्रणय निवेदन, अद्वैत दर्शन का प्रतिपादन, गुरू का महत्त्व,

मूर्तीपूजा व जाति-पाँति भेद का विरोध, योग साधना का खंडन, हिन्दू-मुस्लिम एकता का प्रतिपादन आदि बातें महाराष्ट्रीय और हिन्दी संत कवियों में समान रूप से मिलती हैं । इतना ही नहीं । तो अनेक सन्तों ने हिन्दी भाषा में भी काव्य रचना की हैं । कबीर, नामदेव, रैदास, मर्धदास, गुरू नानक, दादू दयाल, सुंदरदास, मलूकदास आदि अनेक सन्तों ने अपनी कविता से संतकाव्य को समृद्ध बनाया हैं ।

सन्त युग और सन्त साहित्य : साहित्य युगीन परिस्थितियों की उपज होता हैं । कोई भी साहित्यकार अपने युग की परिस्थितियों से अप्रभावित नहीं रह सकता हैं । रवींद्र मुमार सिंह के शब्दों में ''समाज और साहित्य'' परस्पर एक दुसरे पर अमित छाप छोडते हैं । क्योंकि साहित्यकार जिस प्रकार के समाजिक परिवेश में रहता हैं, उसी के अनुरूप साहित्य का सृजन करता हैं । एक ओर जहाँ समाज साहित्य को प्रभावित करता हैं । तो दुसरी ओर वह साहित्य से प्रभावित भी होता हैं । कवि अपने कविकर्म द्वारा समाज को नई दिशा देते हैं ।'

राजनितिक दृष्टि से सन्तयुग तत्कालीन शासकों की धार्मिक कट्टरता, प्रशासनिक निरंकुशता एवं अनुदार नीतियों के कारण विकृत तथा अव्यवस्थित बन गया था । धन लूटना, धार्मिक स्थानों को ध्वस्त करना, नारियों के सतीत्व को भ्रष्ट करना और इस्लाम धर्म को स्वीकार करने के लिए अन्य धर्मावलंबियों को विवश करना उस समय के क्रूर शासकों और उनके मंत्रियों की दैनिक चर्या थी । तत्कालीन अस्त-व्यस्तू राजनितिक तथा आर्धिक अवस्था के कारण ही समाज की स्थिती शोचनीय बन गई थी । सामन्य जनता मन्त्र-तंन्त्र के चमत्कारों में विश्वास करती थी । धर्म के ठेकेदार अपने को समाज का सर्वेसर्वा बनाए हुए हैं । आडंबरो की विडम्बना पराकाष्ठा पर जा पहुँची थी । समाज अनेक जाति-उपजातियों तथा वर्गो में विभाजित हो चुका था । एक जाति के लोग दूसरी जाति के लोगों की ओर हेय-दृष्टी से देखते थे । नारी तथा शूद्रों की अवस्था अत्यंत दयनीय थी । देश की धार्मिक तथा आर्थिक अवस्था भी अत्यंत विषम थी । शासकों का धार्मिक पक्षपात चरम सीमा पर था । तलवार के भय से बडी संख्या में हिन्दे इस्लाम धर्म को ग्रहण कर रहे थे । हिन्दू धर्म के समान इस्लाम धर्म में भी अनेक कुरीतियाँ पाखंड तथा आडंबर विद्यमान थे । अकबर जैसे कई दूरदर्शी मुसलमान शासकों के शासन काल में धार्मिक कट्टरता कुछ कम हो गई थी । विभिन्न करों से किसानों की कमर टूट चुकी थी । अधिकांश जनता निर्धनता तथा अभावों में पल रही थी । आजिविका के लिए उन्हे कठिन परिश्रम करना पडता था ।

ऐसी विषम परिस्थितियों में अपना प्रबल अनुभव एवं समाज कल्याण की भावना लेकर सन्त कवि साहित्य में अवतरित हुए और अपने उद्वेगपूर्ण सुधारक स्वरों ने निराशा के गर्त में डूबे समाज को आशा का आलोक दिखाया । सन्त कवियों की साहित्य रचना की मूल प्रेरणा उनकी सामाजिक चेतना हैं । इनकी ओजस्विनी वाणी ने समाज में नवजीवन का संचार किया । सर्वप्रथम तो उन्होंने तत्कालीन समाज में व्याप्त सगुण की आराधना से उत्पन्न विकृतियों का डटकर विरोध किया । एक विशिष्ट जाति धर्म तथा वर्ग में बंधे हुए ब्रह्म को उसके चंगुल से बाहर निकालने के लिए उन्होंने सगुण साकार ब्रह्म की कल्पना का खंडन और उसकी आराधना का निषेध किया । सन्तों के मत से ब्रह्म अतुलनीय है,

उसकी बराबरी का कोई नही हैं । वह अनिर्वचनीय हैं, सर्वव्यापी हैं तथा भूख, प्यार, सुखदु:ख से परे हैं । कबीर के युग में जब भारतीय धर्म साहित्य एवं संस्कृति अत्याधिक संकटपूर्ण परिस्थितियों से गुजर रही थी, उस समय कबीर ने अपनी मधूर वाणी दिखाया । जीवन को उन्होंने जीने योग्य बनाया और उदात्त एवं सात्विक जीवन का उपदेश देकर साहित्य के क्षेत्र में नवीन परम्पराओं को स्थापित किया ।

सन्त साहित्य में प्रतिबिंबित मानवमूल्य : वास्तव में मनुष्य युग युग से प्रेम, क्षमा, विश्वबंधुत्व और उदारता में विश्वास करता चला आ रहा है । मनुष्य सदा ही उदात्त वृत्तियों से युक्त रहा हैं । हमारा मत अक्सर शांतिमय वातावरण में रमना चाहता हैं । सन्त काव्य में मनुष्य की इन्ही जन्मजात और शाश्वत प्रवृत्तियों पर जोर दिया गया हैं । सन्त साहित्य में मानवतावाद, धार्मिक आडंबरो तथा जातिगत भेदभाव का विरोध आदि विभिन्न रूपों में विश्वबंधुत्व की भावना प्रतिबिंबित हुई हैं ।

कबीर साहित्य की सर्वप्रथम महान परम्परा मानवतावाद हैं । मानवतावाद का आधारभूत पिद्धान्त है समस्त प्राणियों को आत्म से भिन्न न समझना, समस्त जीवों में दया भाव का समान रूप से प्रसार करना, सबकी दुख की अनुभूति को आत्मानुभूति बनाना । क्योंकी सबका निर्माता एक ही हैं । एक ही अंश के सब अंशी हैं । फिर मानव-मानव के बीच यह विरोध कैसा ? न कोई बडा है न कोई छोटा, न कोई उच्च हैं न कोई नीच । एक ही ईश्वर ने सबको जनम दिया हैं । अत: सब समान हैं । जातिपाँति का भेदभाव नही होना चाहिए । केवल कर्म से ही मनुष्य कुछ भी बन सकता हैं । कबीर के शब्दों में -

''जाति न पूछो साधु की, पूछो उसका ज्ञान ।
मोल करो तलवार का, पडी रहन दो म्यान ।।''

सन्त कवियों ने समस्त आडंबरमूलक प्रवृत्तियो को उखाड देने का प्रयास किया । क्योंकि आडंबरो से समाज में स्थायी सुख-शांति और समृद्धि नही आ सकती हैं । धर्म के आडंबर किसी भी समाज की प्रगति के लिए बाधक होते हैं । इसलिए उन्होंने विविध मतवादों का खोखलापन बुद्धि की ठोस आधार भूमिपर नि:संकोच रूप से जनता के सामने रखा । कबीर ने अपने दोहें में हिन्दू और मुस्लिम दोनों की पोल खोल दी -

''अरे इन दोउन रह न पाई ।
हिन्दू अपनी करै बडाई, गागर छुवन न देई ।
मुसलमान के पीर औलिया, मुर्गी मुर्गा खाई ।
खाला केरी बेटी ब्याहै, घर ही में करै सगाई ।।

सभी सन्तों ने समाज में अंधविश्वास फैलानेवाले वेद तथा शास्त्र-पुराणों की उपेक्षा की । सन्त नामदेव का एक कथन हैं ।

'वेदहिं झूटा, शास्त्रहिं झूटा,
भक्त कहां से पछानि ।।

दादू दयाल के मतानुसार प्रेम के अभाव में शास्त्र एवं ग्रंथो का अध्ययन निरर्थक सिद्ध होता हैं ।

''दादू पाती प्रेम की, बिरला बाचे कोई ।
बेद-पुराण पुस्तक पढै, प्रेम बिना क्या होई ।।''

पत्थर की पूजा को निरर्थक बताते हुए सन्तों ने मूर्तिपूजा का डटकर विरोध किया -

''पाहन पूजै हरि मिलै, तो मैं पूजो पहार ।
ताते सो चाकी भली, पीसि खाण संसार ।। (कबीर)

इसी प्रकार -

''हिन्दू पूजै देहरा, मुसलमान मसीद ।

नामा सोई सेविया, जहाँ देहरा न मसीद (नामदेव)

कथनी और करनी में लेशमात्र भी अंतर न करनेवाले सन्तों ने अवतारवाद का विरोध किया । साथ ही जाति-पाँति के आधार पर भेदभाव का भी डटकर विरोध किया । प्राय: सभी सन्तों को अपने युग के सामाजिक भेदभाव, रूढीवाद एवं वैषम्य से जूझना पडा था । सन्त नामदेव ने ब्राह्मण श्रेष्ठता को चुनौती देते हुए कहा -

''नाना वर्ण गवां उनका एक वर्ण दूध ।
तुम कहां के बहुमन हम कहां के सुदा ।''

सन्त रविदास के मतानुसार एकही परमात्मा सबका निर्माता हैं । अत: कोई ऊँची अथवा नीची जाति का नहीं हैं तो सब एक समान हैं ।

''जन्म जात मत पूछिए का जात अरू पात ।
रविदास दूर सग प्रभ के, कोउ नहि जात कुजात !
जाति-पांति पूछे नहिं कोई, हरि को भजे सो हरि

कोई कहनेवाले संत कबीर ने तो स्पष्ट घोषित किया -

''हम वासी उस देय के जहां जाति पांति कुछ नही ।
सबद मिलावा है रहा देह मिलावा नाहि ।''

कबीर ने मानव की हर प्रकार की दुष्प्रवृत्तीयों की आलोचना की । उन्होंने अपने समय की जनता को बताया कि, मनुष्य को एक दूसरों का शोषण नही करना चाहिए । सबको दीनता की भावना ग्रहण करते सच्चाई और ईमानदारी के साथ जीवन-यापन करना चाहिए ।

''सबने लघुताइ, भली, लघुता ते सब होय ।
जस दुनिया को चन्द्रमा सीस नवै सब कोय ।''

निश्चित ही यदि सभी संतोष और दीनता को ग्रहण कर लेंगे, तो संसार से समस्त अनाचार, दुराचार, भ्रष्टाचार तथा संघर्ष समाप्त हो जाएगा, और मानव, मानव बनकर जीवन-यापन करने लगेगा ।

* * *

संत सूरदास का हिन्दी साहित्य में योगदान ।

कु. आरती झगडे
प्रथम वर्ष - कला

सूरदास हिन्दी के भक्तिकाल के महान कवि थे । हिन्दी साहित्य में भगवान श्रीकृष्ण के अनन्य उपासक और ब्रजभाषा के श्रेष्ठ कवि महात्मा सूरदास हिन्दी साहित्य के सूर्य माने जाते हैं । सूरदास जनम से अंधे थे या नहीं, इस संबंध में विद्वानों में मतभेद हैं ।

महाकवि श्री सूरदास का जनम इ. स. १४७८ में रूनकता क्षेत्र में हुआ । यह गाँव मथुरा-आगरा मार्ग के किनारे स्थित हैं । कुछ विद्वानों का मत है कि सूरदास का जनम दिल्ली के पास सीली नामक स्थान पर एक निर्धन सारस्वत ब्राह्मण परिवार में हुआ था । वह बहुत विद्वान थे । उनकी लोग आज भी चर्चा करते हैं । वे

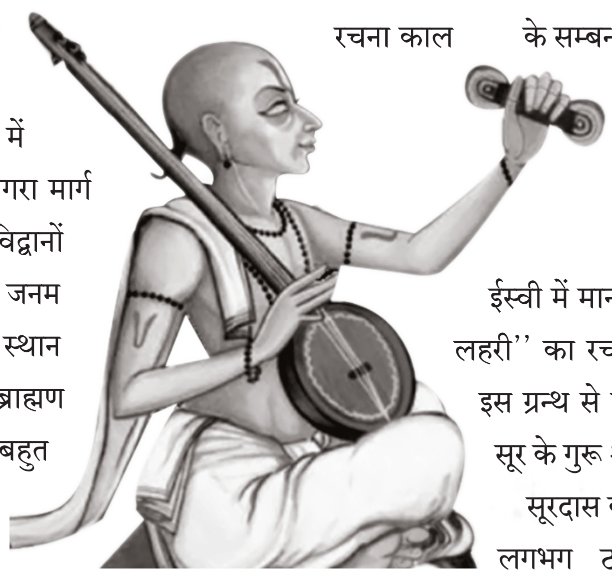

मथुरा के बीच गऊघाट पर आकर रहने लगे थे । सूरदास के पिता, रामदास बैरागी प्रसिद्ध गायक थे । सूरदास के जन्मांध होने के विषय में अनेक भ्रान्तिया हैं । प्रारंभ में सूरदास आगरा के समीप गऊघाट पर रहते थे । वहीं उनकी भेंट श्री वल्लभाचार्य से हुई और वे उनके शिष्य बन गए । वल्लभाचार्य ने उनको पुष्टिमार्ग में दीक्षित कर के कृष्णलीला के पद गाने का आदेश दिया । सूरदास की मृत्यू गोवर्धन के निकट पारसौली ग्राम में इ. स. १५८३ में हुई ।

सूरदास की जन्मतिथी एवं जन्मस्थान के विषय में विद्वानों में मतभेद हैं । ''साहित्य लहरी'' सूर की लिखर रचना मानी जाती हैं । इसमे साहित्य लहरी के रचना काल के सम्बन्ध में निम्न पद मिलता हैं ।

'मुनि पुनि के रस लेख ।
ढसन गौरीनन्द को लिखि
सुवल संवत् पेख ।।'

इसका अर्थ संवत् १६०७ ईस्वी में माना गया है, अतएव ''साहित्य लहरी'' का रचना काल संवत् १६०९ हैं । इस ग्रन्थ से यह भी प्रमाण मिलता हैं कि सूर के गुरू श्री वल्लभाचार्य थे ।

सूरदास का जनम सं. १५४० ईस्वी के लगभग ठहरता हैं, क्योंकि वल्लभ सम्प्रदाय में ऐसी मान्यता हैं कि वल्लभाचार्य सूरदास के दस दिन बडे थे और वल्लभाचार्य का जनम उक्त संवत् की वैशाख कृष्ण एकादशी को हुआ था । इसलिए सूरदास की जन्मतिथी वैशाख शुक्ल पंचमी, संवत् १५३५ वि. समीचीन जान पडती हैं । अनेक प्रमाणों के आधार पर उनका मृत्यू संवत् १६२० से १६४८ ईस्वी के मध्य स्वीकार किया जाता हैं । रामचन्द्र शुक्ल जी के

मतानुसार सूरदास का जनम संवत् १५४० वि. के सन्निकट और मृत्यू संवत् १६२० ईस्वी के आसपास माना जाता हैं ।

सूरदास की आयु ''सूरसारावली'' के अनुसार उस समय ६७ वर्ष थी । ''चौरासी वैष्णवन की वार्ता'' के आधारपर उनका जनम रूनकता अथवा रेणू का क्षेत्र (वर्तमान जिला आगरान्तर्गत) में हुआ था । मथुरा और आगरा के बीच गऊघाट पर निवास करते थे । वल्लभाचार्य से उनकी भेंट वहीं पर हुई थी । ''भावप्रकाश'' में सूर का जनमस्थान सीही नामक ग्राम बताया गया हैं । वे सारस्वत ब्राह्मण थे और जनम के अंधे थे । ''आईने अकबरी'' में (संवत् १६५३ ईस्वी) तथा ''मुतखबुत-तवारीखु'' के अनुसार सूरदास को अकबर के दरबारी संगीतज्ञें मे माना हैं ।

सूरदास श्रीनाथ की ''संस्कृतवार्ता मणिपाला'', श्री हरिराय कृत ''भाव-प्रकाश'', श्री गोकुलनाथ की ''निजवार्ता'' आदि ग्रन्थों के आधार पर, जनम के अन्धे माने गए हैं । लेकिन राधा-कृष्ण के रूप सौन्दर्य का सजीव चित्रण, नाना रंगों का वर्णन, सूक्ष्म पर्यवेक्षणशीलता आदि गुणों के कारण अधिकतर वर्तमान विद्वान सूर को जन्मान्ध स्वीकार नहीं करते ।

सूरदास जी द्वारा लिखित पाँच ग्रन्थ बताए जाते हैं -

१) सूरसागर - जो सूरदास की प्रसिद्ध रचना हैं । जिसमें सवा लाख पद संग्रहित थे । किंतु अब सात-आठ हजार पद ही मिलते हैं ।

२) सूरसारावली -

३) साहित्य - लहरी - जिसमें उनके कूट पद संकलित हैं ।

४) नल-दमयन्ती -

५) ब्याहलो -

नागरी प्रचारिणी सभा द्वारा प्रकाशित हस्तलिखित पुस्तकों की विवरण तालिका में सूरदास के १६ ग्रन्थों का उल्लेख हैं । इनमें सूरसागर, सूरसरावली, साहित्य लहरी, नल-दमयन्ती, ब्याहलो के अतिरिक्त दशमस्कंध टीका, नागलीला, भागवत, गोवर्धन लीला, सूरपचीसी, सूरसागर सार, प्राणप्यारी आदि गन्थ सम्मिलित हैं । इनमें प्रारम्भ के तीन ग्रन्थ ही महत्त्वपूर्ण समझे जाते हैं, साहित्य लहरी की प्राप्त प्रति में बहुत प्रक्षिप्तांश जुडे हुए हैं ।

✻ ✻ ✻

मलूकदास की काव्य-रचना

कु. अभिषेक सचिन चव्हाण
प्रथम वर्ष - कला

''शब्दों के झगडे से छूट कर जब मैंने सत्य को पाया, तो वह प्रियतम हो मुझे सब ओ दिखाई पडा । वही राम हैं । वही रहमान हैं । वही हिन्दू बनकर मन्दिर में घण्टा बजाता हैं, वही मुसलमान बन कर मस्जिद में नमाज पढता हैं । कहीं अल्लाह के नाम से जाना जाता हैं, कही कोई उसे गिरधर गोपाल पुकारता हैं । मैं करूँ तो क्या करूँ ? मेरे प्रभु की माया ही निराली हैं ।'' ये भाव हैं साम्प्रदायिक सद्भाव के अमर गायक, उद्घोषक सन्त कवि बाबा मलूकदास के, जिनकी सामायिक प्रासंगिकता असंदिग्ध हैं ।

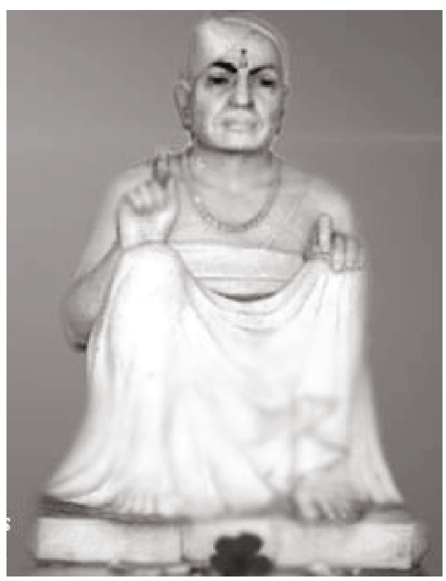

मलूकदास जी का बचपन का नाम मल्लू था और वह कोमल हृदय तथा उच्च संस्कार सम्पन्न था । दूसरों का कष्ट दूर करना, पर-हित चिन्तन, परोपकार, साधू सेवा की मनोवृत्ति देख कर एक महात्मा ने भविष्यवाणी की थी कि यह बालक उज्ज्वल भविष्य का सृष्टा होगा । कहते हैं, ईश्वर के साक्षात दर्शन हुये थे और एक बार भगवान को मजदुर के रूप इनका सेवक बनना पडा था ।

बचपन में ही मलूकदास को प्रेम-रस का चसका लग चुका था । आठों प्रहर भगवत्प्रेम में मस्त रहते, त्यागपूर्ण और निस्पृह गृहस्थ जीवन में रहकर भी साधु सेवा और सत्संग में जगे रहते । इन्होंने खूब देशाटन किया । अपने समय के सन्तों-महात्माओं, भक्त-कवियों से मिले ।

मलूकदास पहुँचे हुए महात्मा थे । उनका सांसरिक अनुभव अत्यन्त गहन और विशाल था । स्वभाव से औलिया किन्तु कर्मवीर और साहसी थें । परोपकार, विश्वास, कल्याण, सेवा और त्याग के आदर्श से इनका जीवन ओतप्रोत था । इनके हृदय की विशालता और महान व्यक्तित्व की झाँकी इनके काव्य में मिलती हैं । एक दृष्टान्त -

दया, धरम हिरदै बसें, बोले
अमृत बैन ।
तेई ऊँचे जानिये, जिनके नीचे नैन ।।

अपने जीवन-काल में ही अपूर्व ख्याति की सौभाग्य मलूकदास को प्राप्त हुआ । गुरू तेग बहादूर इनका सत्संग करने कहा आये थे । औरंगजेब इनका बडा सम्मान करता था और इनके गाँव से जजिया कर

उठा लिया था । औरंगजेब का एक कर्मचारी फतेह खाँ इनका अनन्य भक्त हो गया था और शिष्य बनकर मीर माधव नाम से प्रसिद्ध हुआ । अच्छे अच्छे नामधारियों ने मलूकदास का शिष्यत्व ग्रहण किया था ।

मलूकदास जी के गुरू के विषय में मतभेद हैं, किन्तु मूल गोसाई चरित से प्रभावित हैं की महात्मा मुरार स्वामी ने इन्हें आध्यात्मिक जीवन में प्रवेश कराया । दोनों साथ साथ सन्त तुलसीदास के यहाँ गये थे । क्रुक्स के अनुसार मलूकदास कीव्ह के शिष्य थे ।

मलूकदास के बहुश्रुतत्व और मत-सिद्धान्त का परिचय इनकी रचनाओं से होता हैं । बिल्वेडियर प्रेस प्रयाग से ''मलूकदास की वाणी'' प्रकाशित हुई थी । वियोगी हरि ने ''सन्त सुधासार'' में इनका काव्य दिया हैं । मलूकदास के अनेक ग्रन्थ बताए जाते है जो कदाचित अप्रकाशित हैं, जैसे - ज्ञान बोध, रतन खान, भन्त वच्छाबली, भन्त बिरूदावली, पुरूष विलास, दस रत्न, ग्रन्थ, गुरू प्रताप, अलखवाणी, रामावतार लीला, साखी, विष्णुपद आदि । इनके शोध, सम्पादन, प्रकाशन की महती आवश्यकता हैं ।

मलूकदास ने ईश्वर और सत्‌गुरू में भेदभाव नहीं माना हैं और सत्‌गुरू के आदर्श स्वरूप की विशद एवं गम्भीर विवेचन की हैं । सत्‌गुरू ही जीवन को संस्कारित कर सार्थकता प्रदान करता हैं । उनका कहना हैं, अहंकार को नष्ट करो, हरि को भजो, जिससे भ्रम का नाश हो, त्रिभुवन का रहस्य प्रकट हो जाये और काल से भी युद्ध करने की शक्ति प्राप्त हो जाये । आत्मज्ञान प्राप्त करो और उसके साधन हैं ब्रह्मा-विचार, सन्त-सेवा, गुरू में विश्वास, सत्य और सन्तोष का जीवन तथा प्रभु नामस्मरण । वे कहते हैं -

सब बाजे हिरदै बजे, प्रेम पखावज तार ।
मन्दिर ढूँढत को फिरै, मिल्यो बजावनहार ।।
जेते सुख संसार के, इकठे किये बटोर ।
फन थोरे कांकर घने, देखा फटक पछोर ।।

कबीर की तरह धार्मिक आडम्बरों के ये तीव्र विरोधी हैं और संसार के सार को ग्रहण करने की सलाह देते हैं ।

मलूकदास के उपदेश, उनकी शिक्षाएँ आज भुले भटके इन्सानों को सही राह दिलाने में समर्थ हैं । उन्हें अपने जीवन में उतरकर कोई भी गृहस्थ मुक्ति प्राप्त कर सकता हैं । इसके लिए किसी वैराग्य, सन्यास, योग, कठिन साधना की जरूरत नही । मलूकदास ने जो भी कहा, सीधी-सादी, सरल, व्यावहारिक और उपयोगी बातें हैं जिन पर हर कोई अमल कर सकता हैं । जीवन में फिर मंगल की ही वर्षा होगी, हर अमंगल दूर हो जाएगा । जीवन में तृप्ति, शांति मिलेगी, पूर्णता का आभास होगा और यह अनुभुति उत्पन्न होगी कि जीवन सार्थक हुआ हैं । हमें मानव शरीर, मानव जीवन मिला और उसके साथ मिले और जुडे थे कुछ उद्देश्य, जो प्राप्त कर सके हम । यही स्थिती हैं जिसे हम प्रभु से साक्षात्कार कह सकते हैं, ईश्वरत्व की प्राप्ती कह सकते हैं । यही तो हैं जीवन का पवित्र उद्देश्य । मलूकदास हमें यही बताना चाहते थे । उन्होंने हमे एक लोकहितकारी जीवन-शैली दी जो आत्म कल्याणकारी भी हैं ।

* * *

संत मीराबाई के काव्य में चित्रित भक्तिभावना

कु. चैताली सुनिल जाडे
प्रथम वर्ष - कला

प्रस्तावना :

सगुणोपासक कृष्णभक्ति शाखा के कवियों मे मीराबाई का बहुत ऊँचा स्थान हैं । मीराबाई का जन्म राजस्थान में जोधपुर राज्य के कुकडी नामक ग्राम में सन १५६० में हुआ । मीरा जोधपुर के संस्थापक सुप्रसिद्ध राठौर राजा राव जोधाजी के पुत्र राव दूदाजी की पौत्री तथा राव रत्नसिंह की इकलौती पुत्री थी । इनके बचपन में ही इनकी माँ का स्वर्गवास हुआ । इनके पिता भी एक लडाई में वीर-गती को प्राप्त हो गये थे । अत: इनका पालन-पोषण राव दूदाजी के संरक्षण में ही मेडते में हुआ था ।

मीराबाई का विवाह सन १५७३ में मेवाड के प्रसिद्ध महाराणा सांगा के ज्येष्ठ पुत्र राजकुमार भोजराज के साथ हुआ । विवाह के चार-पाँच वर्ष पश्चात ही मीरा विधवा हो गई । माता, पिता तथा पति के देहावसान ने मीरा के मन को झकझोर दिया था । वो संसार से एकदम विरक्त हो गई । बचपन में जिस कृष्णभक्ति के बीज इनके मन में अंकुरित हुए, अवसर पाकर वो विकसित हुए । मीरा रातदिन कृष्णभक्ति में ही लीन रहने लगी । मीरा पर तो 'स्यामलिया' का इतना गहरा रंग चढ ही नहीं सकता था । देवर राणा ने उसपर कई अत्याचार कियें, मारने के अनेक प्रयास किये, किन्तु मीरा सुरक्षित रही और अपने निश्चय पर अटल रही । मीरा राजकुल की मर्यादा छोडकर साधु-सन्तों एवं भक्तों के बीच प्रसन्न रहने लगी ।

मीरा पर जब ये अमानुष अत्याचार बढने लगें और उसके भजन-भक्ति में बाधा पडने लगी तो वह मेवाड से मेडता गयी और फिर द्वारिका पहुँची, जहाँ रणछोडजी की पूजा-अर्चना में समय बीतने लगा । मेडते के चचेरे भाई राव जयमल ने तथा चितौड के महाराणा उदयसिंगजी ने मीरा को द्वारिका से बुलाने की चेष्टा की किन्तु मीरा रणछोडजी को छोडकर कैसे कहीं अन्यत्र जातीं । अत: वहीं पर कृष्ण गान करते करते सन १६३० में प्रभु की मूर्ति में वो समा गयी ।

संत मीराबाई ने 'नरसी जी रो माहरो', 'गीत

गोविंद की टीका', 'राग गोविंद', 'मीराबाई का मलार', 'सोरठा के पद', 'मीरानी गरबी', 'मीरा की पदावली', 'फुटकर पद आदि रचनाएँ लिखी हैं । इसमें 'मीरा की पदावली' विशेष लोकप्रिय ग्रन्थ हैं । अपने आराध्य देव की मोहिनी मूर्ति पर मीरा मुग्ध हो जाती है, उसके प्रेम की मादकता दिन प्रति दिन बढती जाती हैं । उनकी सारी अभिलाषाएँ, सारा चिंतन, सारा क्रियाकलाप प्रियतम की ओर आकृष्ट हो जाता हैं । वह अपने प्रियतम के बिछुडने का अनुभव भी करती हैं । कुछ पद विनय और उपदेश के भी हैं, कुछ पदों में रहस्यात्मकता का भी सुंदर दर्शन होता हैं, तथा कुछ कृष्णलीलाएँ भी वर्णित हैं ।

''पग बाँध घुंघरियाँ णाच्यारी ।
लोग कह्याँ मीरा बावरी, सासु कह्याँ कुलनासी री ।
विष री प्याली राणा भेज्याँ, पीवाँ मीराँ हाँसाँ री ।
तण, मण वार्याँ हरि चरणमाँ दरसण अमरित प्यास्याँ री ।
मीराँ रे प्रभु गिरधरनागर, थारी सरणाँ आस्याँ री ।''

मीरा कहती हैं कि मैं पैरों में घुंघरू बांधकर नाचने लगी हूँ । मेरे इस प्रेमपूर्ण नृत्य को देखकर लोग कहते हैं कि मीराँ पागल हो गई हैं, सास कहती है कि मैंने कुल की मर्शादा का उल्लंघन किया हैं । मुझे मारने के लिए राणा ने विष का प्याला भेजा था, जिसे मैं हँसते-हँसते पी गई । क्योंकि मैंने अपना तन-मन हरि चरणों पर न्योछावर कर दिया हैं । अपनी रक्षा का भार वो प्रभु के हाथों में सौंपती हैं ।

'गिरिधर गोपाल' में अनन्य श्रद्धा रखनेवाली मीरा हिन्दी-काव्य में एक उच्च स्थान की अधिकारिणी हैं । मीराबाई की भक्ति पद्धति का अध्ययन करने पर सहज निष्कर्ष निकाला जा सकता हैं कि मीरा किसी भी संप्रदाय की पूर्णत: अनुयायिनी नहीं हैं । इनकी भक्ति पर यदि एक ओर निर्गण सन्तों की भक्तिपद्धति की स्पष्ट छाप हैं, तो दूसरी ओर वल्लभाचार्य द्वारा प्रतिपादित नवधा भक्ति का रूप भी देखने में आता हैं और तीसरी ओर महाप्रभू चैतन्य के गौंडीय संप्रदाय की मधुर भावना को भी पूर्ण अभिव्यक्ति मिलती हैं ।

निर्गुण भक्तिपद्धति का मूलाधार श्री रामनुजाचार्य द्वारा प्रचारित प्रपत्तिपरता याने आत्मनिवेदन हैं । भक्ति के क्षेत्र में सह शब्द शरणागति अर्थ लिया जाता हैं । भक्त का सब धर्म और समस्त साधनों का परित्याग करके भगवान् की शरण में जाना ही प्रगति हैं । वायुपुराण में प्रगति के छह अंग माने जाते हैं । मीरा की भक्ति में सभी अंग उपलब्ध हो जाते हैं । मीराबाई की पदावली में नवधा भक्ति के श्रवण, कीत,न, स्मर, पद-सेवा, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य और आत्म-निवेदन आदि नौ सोपान विद्यमान हैं । भगवान् की कृपा से ही भक्त का उद्धार हो सकता हैं, इसी भाव में आस्था रखनेवाली मीरा हैं । मीरा कृष्ण को त्यागकर अन्य देव की पूजा करना हाथी से उतरकर गधे पर चढने के समान मानती हैं ।

महाप्रभु चैतन्य के कंठ से जो मधुर रस का स्वर निकला थाख वह मीरा के कंठ में आकर अपनी पूर्णता को प्राप्त हुआ । मधुर रस भक्ति के अन्य धारा जैसे शांत, दास्य, सख्य, वात्सल्य आदि से इसकी भक्ति भिन्न हैं । मधुर रस के अनुसार भक्त अपने भगवान को पति-रूप में दिखता हैं और इसी भाव के कारण उसका अपने आराध्य के प्रति इतना घनिष्ठ संबंध प्रस्थापित हो जाता हैं कि दोनों में कोई अंतर नहीं रहता । मीरा नारी थी अत: इनका माधुर्य भाव अत्यंत सहज, स्वाभाविक और मार्मिक हैं । जिस प्रकार ब्रज की गोपियाँ मधुर भाव से

कृष्ण को अपना सर्वस्व अर्पण कर चुकी थी, उसी प्रकार मीरा ने भी स्वयं को गिरिधर नागर के हाथों बेमोल बेच दिया हैं । यह प्रसिद्ध हैं कि मीरा स्वयं को ललिता गोपी का अवतार मानती थी और इसलिए यह कृष्ण के साथ अपना जन्म-जन्म का संबंध घोषित करती हैं । अपने गिरिधर के समक्ष नि:संकोचभाव से घुंघरू बांधकर नाचने लगती हैं ।

मीरा की भक्ति में माधुर्य भक्ति के तीन अंग दिखाई देते हैं - रूपवर्णन, विरहवर्णन और पूर्णतया आत्मसमर्पण । मीरा अपने प्रभु कृष्ण की भक्ति पाकर सांसरिक सुखों का भी त्याग कर देती हैं । उसका कहना हैं कि देश में साधु लोग नहीं रहते तो सभी दुर्जन रहते हैं । जो ईश्वर भक्ति से एकदम उदासिन और सांसरिक बंधनों में जकडे हैं । मीरा ने आभूषण, वस्त्र, हाथ का चूडा, माथे पर टीका लगाना, आँखों में काजल डालना तथा जूडा बाँधना सभी छोड दिया हैं, सांसरिक मोह से मुक्ति पाकर वो प्रभु की शरण में लीन होना चाहती हैं ।

मीराबाई की भक्ति में वेदना की प्रधानता भी दिखाई देती हैं । वेदना विरह की जननी होती हैं और विरह से ही आराध्य का सानिध्य प्राप्त होता हैं । मीरा अपनी विरहानुभूति व्यक्त करती हैं -

''हे री म्हां दरदे दिवाणी म्हारां दरद न जाण्यां कोय ।
घायल री रात, घाइल जाण्यां हिवडी अगण संजोय ।
जोहर की गत जोहर जाणै, क्या जाण्यां जिण खोय ।
दरद की मारयां दर दर डोल्यां बैद मिल्या नहिं कोय ।
मीरा री प्रभु पीर मिटांगा जब वैद सॉवरों होय ।।''

मैं तो कृष्ण के विरह के दुख से पागल हो गई हूँ लेकिन मेरे दर्द को काई नही जानता । उसे तो वहीं जान सकेगा, जिसके ह्रदय में विरह की आग लगी हुई हो । मैं इस विरह-जन्य दर्द के कारण दर-दर घूमती रही हूँ लेकीन मुझे कोई ऐसा वैद्य नहीं मिला जो मेरे दुख को दूर कर दे । मेरी यह वेदना तो तभी मिट सकती है, जब स्वयं कृष्णजी ही वैद्य बनकर इसका इलाज करें, अर्थात वे आकर दर्शन दें । इस प्रकार मीरा के ह्रदय की परि प्रभु के सिवाय कोई नहीं जानता । इस प्रेम की पीडा को तो प्रभु का दर्शन ही मिटा सकता हैं ।

कृष्ण की बाँसुरी की ध्वनी सुनकर मीरा अपनी सुधबुध खो बैठती हैं । उसे लगता हैं कि न जाने इस मुरली ने कौनसे नियम और धर्म किए हैं जो इसमें आकर्षण हैं और वो बाँसुरी सम्मोहित करती चली जाती हैं । इस बाँसुरी ने तो मीरा के प्रभु को भी वश में कर रखा हैं । मीरा यहाँ कृष्ण की महिमा की ओर संकेत करती हुई बाँसुरी के प्रभाव को दर्शाती हैं । वा हर एक मनुष्य को हरि के प्रेम में भीग जाने को कहती हैं ।

''राम नाम रस पीजै मनुओं, राम नाम रस पीजै ।
तज कुसंग सत्संग बैठ नित, हरि चरचा सुण लीजै ।

काम क्रोध मद लोभ मोह कूँ, बहा चित्त से दीजै ।
मीराँ के प्रभु गिरधरनागर, ताहिं के रंग भीजै ।।''

उपसंहार :

मीरा की भक्तिपद्धति हृदय की हैं, ज्ञान से उसका कोई संबंध नहीं हैं । इनकी भक्तिपद्धती किसी परंपरा अथवा संप्रदाय का अनुसरण नहीं, बल्कि यह तो एक हृदय का सहज उदार हैं जो न तो सामाजिक बंधनों को स्वीकार करता हैं और न धार्मिक मर्यादाओं को मानता हैं । गिरिधर नागर को ही पति माननेवाली मीरा में तीव्र कामना हैं । मीरा की भक्ति में प्रेम की तडपन के साथ साथ विद्रोह की दृढता भी स्पष्ट परिलक्षित होती हैं । प्रभु के चरणों को सिर्फ स्पर्श करने से ही मनुष्य के विविध दैहिक, दैविक, भौतिक तापों का नाश हो सकता हैं, इतनी आराध्य देव के प्रति अटूट विश्वास की अभिव्यक्ति होती हैं । मनुष्य की कुसंगति छोडकर अच्छी संगति में बैठकर सदैव हरिनाम जपना चाहिऐ, तभी अपने मन से काम, क्रोध, मद, मोह, लोभ सभी विकार निकल सकते हैं और मन शुद्ध, पावन बन सकता हैं ।

✻ ✻ ✻

संत साहित्य में मानवतावाद

कु. विकास विलास चव्हाण
प्रथम वर्ष - कला

संत काव्य में ईश्वर के निराकार, निर्गुणाकार रूप को महत्त्व दिया गया हैं । संत कवी सिर्फ नाम की उपासना करते थे । सृष्टी को ईश्वर मानकर सृष्टी कि बुराईयों को नष्ट करना और मानव जो स्थिर रखकर जीवन में सकारात्मक परिवर्तन करना मानव का प्रथम धर्म मानते थे । इस तरह संतों के वाणी में मानव-मानव के प्रेम को ही अधिक महत्त्व दिया गया हैं । अगर समाज में प्रेम नहिं है तो मानव जीव मुश्किल हैं और प्रेम के बिना मनुष्य जानवर के समान हैं । इसलिए सभी संतों ने प्रेम को बढावा देकर समाज को प्रेम के अक्षर जानने के लिए प्रेरित किया हैं । प्रेम से ही समाज में एक सच्चा और सच्चा मनुष्य निर्माण हो सकता हैं । उस के लिए पाठकों तथा समाज को संतों की वाणी में मानवतावाद ही समझना होगा । और प्रेम के माध्यम से ज्ञान हासिल करके मानव-मानव में एकता प्रस्थापित करना यह संतों ने अपना कर्तव्य माना था । वैसे ज्ञान प्रेम के बिना प्राप्त नही हो सकता, इसलिए प्रेम और ज्ञान का समन्वय होना जरूरी हैं । तभी हम ज्ञान सारे समाज में बाँटकर एक श्रेष्ठ समाज बना सकते हैं । औी ज्ञान से मानवता धर्म को जगाकर समाज में पाए जानेवाले गलत रूढी परंपराओंको नष्ट कर सकते हैं ।

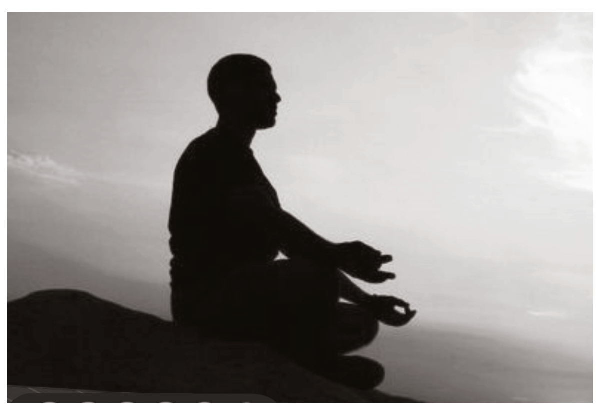

'संत साहित्य में मानवता वाद' यह विषय बडा रोचक एवं चिंतन का हैं । वैसे विषय काफी बडा हो सकता हैं । लेकिन हमे संत साहित्य में मानवतावाद को ही देखना उचित लगता हैं । आज तो जीवन ही और हास्यभरा बन गया हैं । आधुपिक युग में मनुष्य सबकुछ पाकर भी सुख और संतोष को अनुभव नही कर रहा हैं । मनुष्य कि वाणी में सिर्फ स्वार्थ और अनेक प्रकार के विकारों का अंतर्भाव दिखाई देता हैं । लेकीन उसे जानने का प्रयास करने के लिए हमे संत साहित्य को पुरी तरह से देखना होगा । क्योंकी मनुष्य ऐसा क्युं हो रहा हैं । इसलिए संतों को वाणी को पहचानकर उनके वाणी में मानवता कैसी हैं ? उसे हमे देखना हैं । संतों ने जाति-पाति के भेद का खुलकर विरोध किया, उंच-निच का विरोध किया, बहुदेव वाद तथा अवतार वाद का विरोध किया । रूढी परंपराओं का विरोध किया । इस तरह समाजमें प्रथम एकता प्रस्थापित करके समाज को मानव धर्म प्रति सजग किया और मानव धर्मका महत्त्व गाँव से

लेकर शहर तक सभी लोगों तक पहुँचाया । संत कबीर, रैदास, रविदास, धर्मदास, सुंदरदास, दाद्या, मलूकदास, हरिदास, कमाल, गुरू नानक आदि संत अनपढ थे । लेकीन वह अनुभवी होने के कारण उन की वाणीने मनुष्य में सकारात्मक परिवर्तन किया । मनुष्य का रूढी परंपराओं से विश्वास उड गया । भेदों की खाई में डुबा हुआ मनुष्य जाग उठा । समाज में मनुष्य मनुष्यने अपनी अपनी पहचान रखने लगे । मनुष्य के बीच प्रेम पलने लगा । पुराने धर्म, परंपराओ, रूढीयो तथा भेदी का विरोध होन लगा और मानवता धर्म उजागर होने लगा ।

संत साहित्य में संतों ने ईश्वर के निर्गुण रूप को स्वीकार करके यह मंदिर, मस्जिद, चर्च आदि इमारतों मे न होकर वह ज्ञान से ईश्वर को देखने का प्रयत्न करते हैं । ईश्वर निर्गुण, निराकार होते हुए वह चराचर में हैं, घर-घर में है, आत्मा में विराजमान हैं, हर मनुष्य में ईश्वर का अंश दिखाई देता हैं । अगर मनुष्य में ही ईश्वर का रूप दिखता हैं तो आखीरकार धर्म और जातियों के बीच भेद क्यों ? मनुष्य जब पैदा होता हैं, तब वह मानव बनकर ही पैदा होता हैं । तब उस के मस्तिष्क पर किसी धर्म कि अलामत नही होती, वह किसी भी हाल में मानव धर्म का ही संतान होता है । इस बातको समझकर संतों ने पुरे विश्व में मानव धर्म का प्रसार, प्रचार करके पुरे विश्व में सिर्फ एक ही धर्म पलता हैं, वह हैं मानव धर्म । इस तरह भेदों को मिटाकर मानव के बीच एकता लाई थी ।

भेदाभेद भ्रम हैं, अमंगल हैं, इस भावना का प्रचार नामदेव ने बार बार किया हैं । मानवतावादी दृष्टीकोन अपनाकर नामदेव ने निम्न जाति में की भावना को दूर करनेका प्रयत्न किया हैं ।

वर्णाश्रम धन की मर्यादा के नाम पर हिंदू समाज में छुआ-छुत के साथ जातियों कि अस्पृश्यता का मिश्र प्रचार हो गया था । उसको कबीर ने कभी स्वीकार नही किया । कोई भी मानवतावादी व्यक्ति इस प्रकारकी संकिर्ण भावना को समाज में जिवीत नही देख सकता । वे ब्राह्मण और शूद्र का भेद तो मानते ही नही थे ।

''जो तू बामन बमनी जाया,
तो आन बांट हू क्यो नही आया''

कबीर सच्चे और नेक व्यक्ति थे जो मानवता के हित के लिए, समता और एकता के लिए संघर्ष करते थे । अपने चारों ओर धर्म के नामपर मानव-मानव के बीच भेदों की खाई देखी । वर्णभेद के कारण दयनियता को देखा । तब वह अनपे सुख को छोडकर मानव कि पीडा को दूर कने में जुट गए । नामदेव ने भक्तिमार्ग में उँच-नीच के जातिभेद को मिटाने का काम किया । कबीर ने ईश्वर के रूप कि ऐसी कल्पना कि जिसका न रंग हैं, न रूप हैं, न उसे सुगंध है, न वास ऐसे निराकार रूप को संतों ने स्वीकार किया और सत्य को साबीत करके समाज को दिखाया । जो निर्गुण हैं उसे भजने एवं उसकी क्या व्यथा का पालन करने के लिए जाती-पाती कि भी आवश्यकता नही हैं ।

''जाती, पाती पुछे नही कोई
हरि को भजे सो हरि का होय ।''

बुद्ध ने मनुष्य-मनुष्य में भेद पैदा करनेवाली वर्णव्यवस्था के स्थान पर समतावादी सामाजिक व्यवस्था का मार्ग प्रशस्त किया था । उसी तरह मध्यकालिन संतों ने उच-नीच जातियों में बटे समाज को सदियों से चले आ रहे सनातनी व्यवस्था को नाकारते हुए मानव की मुक्ति का नया दर्शन प्रस्तूत किया । संतों ने ईश्वर कि ऐसी सर्व व्यापक व्यवस्था के प्रति आस्था

व्यक्त कि जो रंग रूप का अवधारणा से मुक्त निर्गुण ईश्वर था। जो सर्वव्यापक था।

संत साहित्य कि प्रासंगिकता एवं उनके मानवतावाद कि पक्षधरता, धर्म का आडंबरों के ढाँचे पर प्रहार करने में परिलक्षित होती हैं।

संत कबीरने अपने धर्म को सहज धर्म का नाम दिया, ताकी सहज की प्राप्ती के लिए कठोर साधना और प्रपंच का मार्ग न अपनाना पडे। धर्म ग्रंथ को पढे बिना मनुष्य पंडित बन जाता हैं यह उन्होंने विश्वास दिलाया।

''सहज सहज सबकौ कहै, सहज न चीन्है कोइ।
जिन्ह सहजै विषिया तजी, सहज कही जै सोइ।।''
''पोथी पढ़ि पढ़ि जग मुआ, पंडित भया न कोय,
ढाई आखर प्रेम का, पढ़े सो पंडित होय।''

यह सहज मार्ग मानवधर्म सबसे सुखद और सुकर मार्ग हैं। कबीरने मानवतावाद का मार्ग अपनाया तो कठोर साधनाओं और आडंबरों को मात देना अपने जीवन का अंग समझा। संतों ने किसी मतवाद या पंथ का प्रवर्तन नही किया था।

रैदास ने भी भगवान के लिए भारी आडंबरो को सुखद विरोध किया हैं। वर्णव्यवस्था में जिस समाज को शुद्र माना गया था उनके लिए भक्ति सामाजिक अभ्युदय का साधन बना दिया था। नामस्मरण, प्रेमभाव, एकाग्रता द्वारा भक्ति को सहज ही प्राप्त किया जा सकता हैं।

''नामु तेरो आरती भजनु मुरारे,
हरि के नाम बिनु झूठे सगल पसारे।
नाम तेरा आसनो नाम तेरा उरसा,
नामु तेरा केसरो ले छिटकारो।''

संत साहित्य के विवेचन-विश्लेषण तथा अध्ययन आखलन के पश्चात निष्कर्ष रूप में कहना सही होगा कि संत साहित्य मानवतावाद को लेकर व्यापक रूप में लिया गया हैं। संत साहित्य में प्रगतीशील जीव दृष्टी दिखाई देते हैं। संत साहित्य के अधिकतर संत वर्ण व्यवस्था के शुद्र जातियों में से थे, जिन्होंने सदियों से चली आ रही वर्ण व्यवस्था को तथा उसे पृष्ट करनेवाली ब्राह्मणवादी विचारधारा को चुनौती दी। मानवतावाद के लिए आवश्यक सहिष्णुता, उदारता, क्रमशीलता, परदु:ख कारतलता, सज्जनता तथा सद्भाव संतों में दिखाई देते हैं। संतों ने अपने जीवन में दुसरों के लिए कष्ट को स्वीकार किया था। संत साहित्य का लक्ष्य मानव मात्र में समता और एकता स्थापन करना ही हैं।

संतों ने धर्म या जाति में एकता स्थापित करना अपना ध्येय माना था। धर्म के नाम वर मानव-मानव के बीच भेदों को मानव की पीडा को दूर करने में मनोयोगपूर्वक प्रयत्न किया हैं। संत साहित्य अपनी प्रगतीशील जीवन सृष्टी एवं मानवतावादी सोच के कारण जितना अपने युग में प्रासंगिक था, उतना आज भी हैं।

* * *

सन्त साधना में गुरू का महत्त्व

कु. अंकिता दिपक पवार
प्रथम वर्ष - कला

प्राचीन भारतीय साहित्य में भी सन्त शब्द विशिष्ट अर्थ में प्रयुक्त हुआ हैं । में कही परमतत्व हेतू तो कही अनुकरणीय गुणों के रूप में होता हैं । श्रीमद्‌भागवत में सन्त उन्हो को कहा गया हैं जो पवित्रात्मा के साथ साथ तीथी को भी पवित्र कर दें । यदि हम मध्ययुगीन साहित्य में देखे तो सन्त शब्द का प्रयोग महात्मा, सज्जन, महापुरूषों या साधकों के लिए भी प्रयुक्त हुआ हैं । हम यह भी देखते हैं की हिन्दी के निर्गुण और सगुण साहित्य में भी सन्त शब्द व्यापक अर्थ में प्रयुक्त हुआ हैं । भक्ति काल में उन्हें साधू, सज्जन अर्थात सांसरिक दु:खी जनों को सुख और शान्ति प्रदान करनेवाले आदि रूपों में दिखलाया गया हैं । अत: सन्त उन्हीं को कहा जाता हैं जो हमें सत्य का साक्षात्कार करायें, साथ ही साथ सत्य-असत्य को समझनें का विवेक भी पैदा करें ।

हिन्दी के सन्त साहित्य की पूर्व परंपरा व्यापक और प्राचीन हैं । सन्त साहित्य विस्तृत व व्यापक साहित्य का द्योतक भी हैं । सन्त काव्य की जो परंपरा कबीर के समय से चल पडी वह उस स्वत: स्फूर्त निर्झर के समान आगे बढी जो किसी मूल स्त्रोत में अपनेआप निकल कर सदा होता चला जाता हैं । उसका मार्ग न तो किसी नहर के जैसा बना बनाया रहा करता हैं, न उनके दाहिनें-बायें कोई कृत्रिम कगारों की बाधाएँ ही खडी करती हैं ।

सन्त काव्य का आरम्भ पहले बानियों अथवा पदों तथा साखियों के ही रूप में हुआ था, किन्तु वह पिछे अन्य प्रकार से भी छंद-बद्ध होकर दिखाई पडा । फिर भी इसकी मौलिक विशेषताँए प्राय: ज्यों की त्यों बनी रह गई । उनमें कोई उल्लेखनीय अंतर नही लक्षित हुआ ।

सन्तों का सबसे बडा वैशिष्ट्य सह हैं कि उन्होंने सुनी-सुनाई बातों पर अधिक ध्यान न देकर, अनुभव जन्य बातों पर ही विशेष बल दिया हैं । ज्यादा तर सन्तों ने ब्रह्म, गुरू और सन्त को तत्वत: एक ही माना हैं । सन्त चाहे हिन्दी हो या मराठी, सभी सन्तों की विचारधारा, साधना पद्धती, भावानुभूति एवं

अभिव्यंजना-शैली में काफी सत्य देखने को मिलता हैं। सभी सन्तों ने ब्रह्म, माया, प्रेम का महत्त्व, परोपकार के साथ ही गुरू की महिमा पर विशेष बल दिया हैं।

प्राय: सभी सन्तों ने गुरू की महिमा का वर्णन किया हैं। गुरू गोविन्द से बढकर वह ज्ञान का भंडार हैं, पथ-प्रदर्शन की पूर्ण क्षमता गुरू में विहित हैं। असीम ब्रह्म का साक्षात्कार कराने में भी पूर्ण रूप से समर्थ हैं। यहीं कारण हैं कि सभी सन्तों ने गुरू को अपना सगा और हितैषी माना हैं। सन्तों ने कथनी और करनी के दिखावे को मिटाकर मानवीय मूल्यों को जीवन में सही अर्थों में चरितार्थ भी जिन्होंने अपनी रचनाओं की बाहरी सजावट की ओर भी ध्यान देना आवश्यक समझा। वे अधिकतर इसी यत्न में लगे रहे कि किस प्रकार अपने भीतर के गूढ रहस्यों की यथावत् प्रकट करने में समर्थ हो सकें।

हिन्दी का सन्त साहित्य, भारतीय साहित्य का सार निरूपक काव्य हैं। श्रीमती पद्मावती झुनझुनवाला का यह कथन विचारणीय हैं। विचार के कारण व्यवस्था को नकारने वाली यह संस्कृति पूरे भारतवर्ष में तथाकथित नीची कही जानेवाली जातियों के बीच से अनेक सन्तों और कवियों को पैदा करती हैं। नामदेव दर्जी, कबीर जुलाहा, सेना नाई, धन्ना जार और रैदास जैसे सैकडों सन्त महाराष्ट्र, तामिळनाडू, कर्नाटक, आन्ध्र, उडिसा, बंगाल और राजस्थान से लेकर पंजाब तक एक सद्विचार के रूप में खडे होते हैं।

सन्तों नेजन-जन में जिस नवीन चेतना, गुरूभक्ति और आध्यात्मिक एकता के भाव को पैदा किया हैं, वह नित नूतन रूप ग्रहण कर सदैव हमें स्फूर्ति और नवजीवन प्रदान करती रहेगी। अत: लगभग सभी सन्त मानते हैं कि बिना सत् गुरू के सच्चा मार्ग अर्थात ज्ञान का मार्ग प्राप्त नही हो सकता। गुरू के मन्त्र के बगैर कोई भी कार्य सफल नही होता। गुरू ही मोह, माया, मद, क्रोध, राग-द्वेश से मुक्ति दिला सकता हैं। गुरू का स्थान ईश्वर से भी बढकर हैं। आत्म-ज्ञान प्रदान करनेवाले गुरू, हर काल खंड में पूजनीय, वंदनीय हैं और रहेंगे। गुरू की महिमा का जितना भी वर्णन किया जाय कम ही हैं, गुरू की महिमा का बयान शब्दों में बाँधा नही जा सकता। सन्त कबीर के शब्दों में कहा जा सकता हैं -

''सब धरती कागज करूँ, लेखनी सब बनराय।
सात समुंदर की मसि करूँ, गुरुगुण लिखा न जाय।।''

✻ ✻ ✻

संत साहित्य में सत्य और सत्ता का संघर्ष

कु. राज सोमनाथ पवार
प्रथम वर्ष - कला

सत्य की प्रतिष्ठा और उसके मार्ग में आने वाली बाधाओं के साथ संघर्ष, संतकाव्य में मूल्य में रही है। संत से आशय ही उस व्यक्ति से है जो सत्य का देखने की दृष्टी दे । वे संत भौतिक सत्य और आध्यात्मिक सत्य दोनों को पहचानने, उससे साक्षात्कार करने की संभावनाओं को उजागर करने की जद्दोजद्द में जगे रहे । उनका उद्देश तो सत्य का उद्घाटन करना था परन्तु उस पर पडे हुए पर्दे को हटाए बिना यह कार्य संभव न था अत: यह आवश्यक हो गया कि प्रथमतः उन दशाओं, स्थितीओं और शक्तियाँ की सत्ता को समाप्त किया जाय, जिससे सत्य को उद्घाटित किया जा सके । यह बताने की आवश्यकता नहीं कि हमेशा से ही सत्ता ने सत्य को अपने ढाँचे में ढालकर प्रस्तुत करने की साजिश की है । मध्यकालीन समाज के प्रत्येक पक्ष पर सत्ता ने अपनी पकड़ बना रखी थी । संतो ने क्रमश: सभी पक्षो के सत्य को उजागार करने की कोशिश की । कारण केवल एक था ''साँच कहें तो मारन धावै, झूठे जग पतियाना की संस्कृति को समाप्त करने की पहल ।''

सामाजिक सत्ता के ठेकेदारों ने समाज को अपने चंगुल में पूरी तरह फँसा रखा था । वर्ण व्यवस्था की तंग गलियाँ में साँसे उलझी हुई थी । चारों और भेद मूलक सत्ता व्यवस्था ने संबंधी के बीच की खाई को बढ़ाने में कोई कोर-कसर नहीं छोड़ रखी थी । ऐसे में कबीर ने कहा ''सब्द पुकारी सन्त मैं भाखौ अंतर राखौ नही'' अर्थात जहाँ एक ओर सत्ता में अपनी शक्ती का प्रयोग लोगो में परस्पर अंतर पैदा करने और उसे प्रगाढ करने के लिए किया, वही संतो ने विपरित स्वर मुखारित किया ।

धार्मिक सत्ता के मूल में मानव धर्म न होकर रुढियाँ, अंधविश्वास और असत्य की पैरोकारी थी । इसका कारण यह था की सत्य हमारी आँधी से पर्दा हटाकर वास्तविक का दर्शन कराता है जब की धार्मिक सत्ता की नींव ही झूठ पर पडी थी । संतों ने सर्व प्रथम इस असत्य को नकार कर सत्य की प्रतिष्ठा का मार्ग प्रशस्त किया । इसके लिए उन्होंने साफ साफ कहा - 'पंडित बाद बढ़ते झूठा' क्योंकी पंडित परमसत्य के अलग-अलग रूपों की व्याख्या करने में लगें थे । जबकी संतों का मानना था - 'साधो एक रूप सब माँही ।''

आर्थिक सत्ता के केन्द्र में बाजार का वर्चस्व बढ रहा था । ऐसे मे कबीर ने उसी बाजार मे खडे होकर बाजारूपन का बढ़ावा देने बाली प्रवृत्ति से संघर्ष का बिगुल बजा दिया । जहाँ बाजारवाद के माध्यम से स्वार्थ की दुहाई दे रहा था, संतो ने हाथों में मशाल लेकर उसके अंधेरे से समाज को मुक्त करने की ठान ली ।

इसी प्रकार राजनितिक सत्ता के केन्द्र को भी ध्वस्त करने के स्वर संत साहित्य में देखे जा सकते हैं ।

* * *

संत साहित्य में गुरू नानक का योगदान

कु. वैष्णवी सुरेश मोरे
प्रथम वर्ष - कला

संत साहित्य के आशय मध्यकालीन निर्गुनियाँ संतों द्वारा रचित काव्य से है । संतों की निर्गुण भक्ति में साधना का समावेश है। संतों का निर्गुण भक्ति रसायन मानवीय संवेदना और सामाजिक मंगल की संकल्पना की भावना से प्रेरित है । इन संतों में मानवीयता की भावना को सामने रखकर समाज से वंचितों के मन में आत्मगौरव का भाव जगाया । भक्ति के माध्यम से लोकजागरण का भाव पैदा किया । जांति-पांति की खाई को पाटने के लिए सामासिक संस्कृति के स्थापना के लिए प्रयास किया । अपनी सामाजिक परिकल्पना के बलपर एक धर्मनिरपेक्ष समाज का ताना-बाना इन्ही संतों द्वारा बुना गया । आज के समाज में इनकी रचनाएँ जितनी मुल्यवान हैं उतने ही इनके मुल्य भी । क्योंकि इन संतों ने अपने जीवन और अपनी रचनाओं को अलग-अलग बाटकर नहीं जीया, बल्कि एक संतुलन बनाए रखा ।

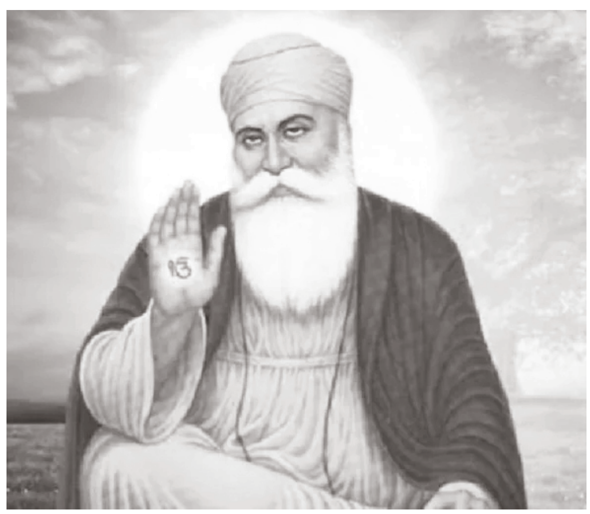

कतिपय ऐतिहासिक कारणों से संत साहित्य के संदर्भ में गुरू नानक काव्य का अध्ययन बहुत महत्त्वपूर्ण हैं । पर सिख पंथ के संस्थापक आदि स्त्रोत के रूप में इनके काव्यों को धर्म ग्रंथ की मान्यता दिये जाने से यह अध्ययन एक सजग, विवेकशील तथा वैज्ञानिक दृष्टि की अपेक्षा रखता है । परंपरा में गुरुनानक सिख पंथ के प्रवर्तक गुरु माने जाते है । गुरु नानक का अभ्युदय ऐसे युग में हुआ जब सामाजिक और राजनैतिक अत्याचार के तले समाज कराह रहा था । समाज पतन के गर्ता में गिरा हुआ था । धार्मिक भेदभाव, जांति-पांति, धार्मिक बाध्याडंबर, रूढिवादिता, नारी की दयनीय दशा, गरीबों का शोषण, राजाओं का अत्याचार आदि का समाज में बोलबाला था । गुरूनानक ने समाज में व्याप्त कुरितियों को दूर कर मानव मात्रा को अपने गले से लगाने का संदेश दिया । गुरुनानक भक्ति काल के एकमात्र कवि है जिन्होंने सामंती और युद्धलोलुप बादशाहों का अपने काव्य में खुलकर प्रतिरोध किया ।

संत कबीर एवं गुरु नानक के अध्यात्मिक जीवन आदर्शों में मुलत: स्पष्ट अंतर नही लक्षीत होता

और न ही कहा जा सकता है कि इनके उद्देशों में ही कोई विशेष भिन्नता रही होगी । संत कबीर के पद दार्शनिक व अध्यात्मिक उपदेशों जैसे थे । जब कि गुरु नानक के विचारों में व्यावहारिकता के गुण थे । वे केवल उच्च कोटि के संतमात्र नही, बल्कि अपने समाज के सजग प्रहरी एवं पथ प्रदर्शक भी रहे । उनकी वाणी दार्शनिकों का मतवाद न होकर सर्वसाधारण के लिए प्रस्तुत किया गया एक शुद्ध व्यावहारिक धर्म रहा है, जिसका पूर्ण अनुसरण समाज में रहकर ही किया जा सकता था । इसीलिए गुरू नानक ने सांसारिक जनता के बीच में रहते हुए ही अपने उपदेश दिये और साथ ही अपने व्यक्तिगत जीवन का आदर्श भी सबके सामने रखा । उन्होंने चरित्र बल पर जोर दिया, जिसके द्वारा व्यक्ति समाज के भीतर अपने कर्तव्यों का पालन कर सके । गुरू नानक का समाज में प्रचलित वर्ण व्यवस्था दूर करने का मुख्य उद्देश यही था कि, सबको समान अवसर मिले तथा सबमें लोकसेवा पनपे । यहीं कारण है कि, आदर्श तथा व्यवहार दोनों के बीच सामंजस्य स्थापीत कर उन्होंने सभी संतों से अपने को अलग ला खड़ा किया ।

कबीर के समान गुरू नानक एकेश्वर वादी थे । नानक का ईश्वर एक और अद्वितीय है -

दूजा कहि सिमरिए जन्मे ते मर जाइ ।
एकी सिमरहू नानका जल थल रहिया समाइ ।

वह एक है, पर उसके रूप अनेक है -

'विसुए चासिया घडिया पहरा थिति वारी माहु होया ।'

ईश्वर की सृष्टि रचना क्रिया का वर्णन करते हुए नानक ने 'माया' की कल्पना का कई जगह प्रयोग किया है । गुरु नानक ने सृष्टि को मिथ्या न मानकर सत्य माना है और माया की स्वतंत्र न मानकर परमात्मा के अधीन माना है । परमात्माने ही माया की सृष्टि की है और वह स्वयं जगत में भिन्न-भिन्न खेल कर रहा है । जीव, आत्मा, मनुष्य के सम्बन्ध में गुरु नानक के मौलिक विचार है । उनके अनुसार जीव परमात्मा का निवास है ।

'आतम महि रामु, रामु महि आतमु ।'

गुरू नानक की मान्यता है कि आध्यात्मिक उन्नति के लिए नेकी और सदाचार आवश्यक है । अनेक स्थानों पर उन्होंने पाखंड और दुराचार की भर्त्सना की । गुरू नानक ने केवल बातों पर नहीं, बल्कि संतोष, सच्चाई, दया, विनम्रता और सेवापर जोर दिया है । उनका मत है कि सदाचरण ही असली आनंद देता है । संत साहित्य में गुरू नानक ही एक ऐसे व्यक्ति है जिन्होंने स्त्रियों की निंदा नहीं की, अपितु उनकी महत्ता को स्वीकारा है । उनकी वाणी भक्ति, ज्ञान और वैराग्य से ओतप्रोत है । गुरू नानक ने इस धरती को, जो मनुष्य का घर हैं, सच्चे कर्म करने का स्थान माना है । उनका उपदेश है कि इस संसार के बीच में रहते हुए मनुष्य को मोहमाया से उपर रहना चाहिये । उन्होंने संन्यास की प्रवृत्ति को विपरित कहते हुए समझाया कि मनुष्य संसार में अपना कर्तव्य पूरा करते हुए धर्म का पालन करे और उसकी आत्मा जागृत हो । सभी संतों में से केवल गुरू नानक ने ही अध: पतन का अनुभव किया जो समाज के कुकर्मी और अनैतिकता का फल होता है । इसीलिए उन्होंने साधारण लोगों को और नेताओं को पुकारा, कि, वे लोभ लालच का त्याग करे और अपनी अंतरात्मा की ऊँचे मनोरथों की ओर लगाये । जिससे जीवन में सच्चा आनंद मिलता है और मोक्ष प्राप्त होता है, जो जीवन का अंतिम लक्ष्य है ।

गुरु नानक ने हिंदु ओं और मुसलमानों के बीच

समन्वय स्थापित किया । उन्होंने ईश्वर को भारत के प्रचलित नामों के अलावा इस्लामी नामों से भी याद किया है और ऐसे संसार में जहां धर्म को शब्दों ओर मुहावरों की कसौटी पर कसा जाता है । सहिष्णुता का स्वस्थ उदाहरण कायम किया है । इस प्रकार गुरू नानक की अपनी वाणी में करीम, रहिम, कादिर, साहिब, अल्लाह, खुदा और अन्य मुसलमानी नाम बहुत मिलते है । नानक के मन में जन्म का कारण न कोई हिंदू, न कोई मुसलमान । न कोई ऊँचा है, न नींचा । उनका यह कहना था कि, ईश्वर तो केवल सत्य है... 'निरंकार और चिरंतन सत्य' उसका कोई मुर्त रूप नहीं है । इसीलिए उन्होंने भी कबीर आदि की तरह ही मूर्ति पूजा का विरोध किया । गुरु नानक के नुसार ईश्वर एक है और सारे मानव उसकी संतान है । बराबर और बिना किसी प्रकार के भेद भाव को सबसे उनका यही कहना था कि अपना काम करो, दूसरों का भला करी और बाकी सब ईश्वर पर छोड़ दो । इस प्रकार विश्व-भ्रातृत्व ही उनकी वाणी का मूल्य उत्स तथा मानव मात्र की मूलभूत समानता और एकता की उसकी सबसे अनूठी और अपूर्व देन है । गुरु नानक अपूर्व सुधारक, महान देशभक्त के साथ-साथ अद्भूत युगपुरुष थे ।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि, अपने चिंतन, भक्ति, काव्यत्व प्रतिभा के बलपर युग के मुख्य अंतर्द्वन्दी को लक्षित करते हुए, मध्यकालीन संतों की उपलब्धियों की गहरा कर, युग चेतना कि सांस्कृतिक आयाम को लोकचेतनां का अभिन्न अंग बना देने में गुरू नानक की ऐतिहासिक भूमिका है ।

✻ ✻ ✻

*"Some books should be tasted,
some devoured, but only few should be
chewed and digested thoroughly,"*

- Sir Francis Bacon

Dr. Suresh D. Sutar
Dr. Prajakta P. Shinde

Department of English

The Religious Realm Rhyme of John Donne

Miss. Madhurani Indulkar
S. Y. B. A.

Every creature has feelings which are a natural gift by the super power to all the species on the earth. Naturally, association with the invisible, questioning the invisible, devotion to the invisible by the human being has been the sociological and psychological demeanor of us. Hence, our creation reflects our passion for the almighty. The creative minds through their creation always reveal their indebting to the source of primary and secondary imagination.

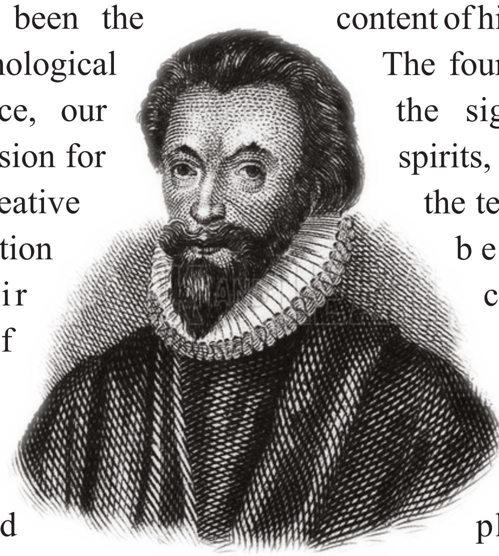

Literature gone beyond the caste and creed, realm and religion always authentically reflects the inborn, pious and pure feelings of every man of letters. Metaphysical poetry bloomed and blossomed in the 17th century England always reveals the religious fervor of the poets of the period. John Donne being the leaders of these poets unveils his passion for God in his Holy Sonnets. He exposes himself, to analyze and lay bare his own moods of agitation, of aspiration and of humiliation, in the quest of God, and the surrender of his soul to him. Frailty and decay of the world has been the general content of his poetry.

The four elements of religion are the significance of gods and spirits, the power of holy rituals, the telling of sacred stories and belonging to faith communities. These elements form a core aspect of the human condition in the twenty-first century. Every philosophy of religion always deals with the existence of God, the nature of God, and the knowledge of God. Religion consists of five principal elements: belief in God, adoration of the spiritual ideal, the moral conception, the form of worship, and the philosophy of life. Religion is not only a key theme in literature but has functioned as the very fountainhead of much

literature from antiquity to the present time.

Religious poetry is one of the oldest genres of literature. It consists of many different types, depending on the culture and era in which it was written. Donne's **Holy Sonnets** also called as Divine Meditations or Divine Sonnets, were published posthumously in 1633 in the first edition of Songs and Sonnets. In **Holy Sonnets**, he addresses religious themes of mortality, divine judgment, divine love and humble penance while reflecting deeply personal anxieties. When poetry intervenes in life, it is called religion. It would naturally follow from this conception that religious doctrines would do well to withdraw their pretension to be dealing with matters of fact.

Whether students are religious or not, spiritual poetry allows them to see the reflection of love between Him and a soul. It often illustrates a soul's longing for fulfillment and self- actualization, which for some people is only found in God.

Religious poetry always deals with issues of continuity and change, representation, differing perspectives, authority, community and identity. John Donne's, *'A Hymn to God the Father'* reveals his feeling of introspection as:

Wilt thou forgive that sin
where I begun,
Which was my sin,
though it were done before ?
Wilt thou forgive that sin,
through which I run,
And do run still,
though still I do deplore?
When thou hast done,
thou hast not done,
For I have more ...

The sonnet *'Hymn to God the Father'* offers something nicely representative of Donne's style in his best religious verse. It is a prayer for forgiveness. Donne is not aiming to sing God's praises uncritically : rather, he wishes to ask God about sin and forgiveness, among other things.

The poem is a sort of confessional, containing Donne's trademark directness and honesty, and sees him seeking forgiveness from God for his sins, while also confessing that he will continue to sin (he cannot help it) and that he fears death - another sin to add to the list. Donne then seeks reassurance from God that he will be forgiven and will reach Heaven.

The poem says that God is fathomlessly merciful and able to forgive the worst of sinners if they only ask.

* * *

GOOD THOUGHTS

Edited by
Miss. Sanika Pejale
S. Y. B. A.

1. You are never too old to set another goal or to dream a new dream. ---- **C. S. Lewis**
2. The secret of getting ahead is getting started. ---- **Mark Twain**
3. Ever tried. Ever failed. No matter. Try again. Fail again. Fail better. ---- **Samuel Beckett**
4. Reading is to the mind what exercise is to the body. ---- **Joseph Addison**
5. "The best portion of a good man's life : his little, nameless unremembered acts of kindness and love."---- **William Wordsworth**
6. "Nature never did betray. The heart that loved her." ---- **William Wordsworth**
7. 'Our doubts are traitors, And make us lose the good we oft might win, By fearing to attempt. ---- **William Shakespeare**
8. There is nothing either good or bad, but thinking makes it so. ---- **William Shakespeare**
9. Death is the golden key that opens the palace of eternity. ---- **John Milton**
10. When complaints are freely heard, deeply considered and speedily reformed, then is the utmost bound of civil liberty attained that wise men look for. ---- **John Milton**
11. Money can't buy love, but it improves your bargaining position. ---- **Christopher Marlowe**
12. Excess of wealth is cause of covetousness. ---- **Christopher Marlowe**
13. What are kings, when regiment is gone, but perfect shadows in a sunshine day ? ---- **Christopher Marlowe**
14. Freedom is the freedom to say that two plus two makes four." ---- **George Orwell**
15. Life isn't about finding yourself. Life is about creating yourself." ---- **George Bernard Shaw**
16. Those who cannot change their minds cannot change anything. ---- **George Bernard Shaw**
17. Living well is the best revenge. ---- **George Herbert**
18. "Wisdom is oft-times nearer when we stoop. Than when we soar." ---- **William Wordsworth**

Pantheism : Almighty Evident in All says Wordsworth

Miss. Sanika Indulkar
S. Y. B. A.

Wordsworth being a strong pantheist has always deep passion for nature. His pantheistic view generates the sublime experiences which are always beyond the earthly passions. It builds his coherence, united personality. In the poem *The Rainbow* the poet creates the permanent identity through the image of rainbow. It remains a source of great excitement and inspiration throughout his life. In the poem *Daffodils*, he compares himself to a cloud floating in the sky over hills and valleys. Whenever his unity of self is at risk, memory of daffodils would flash in his imagination and immediately fills his heart with pleasure. In the poem *Tintern Abbey* the poet plays with 'beauteous forms' and creates ordered world in exalted mood in which he can perceive the reality above and beyond earthly things.

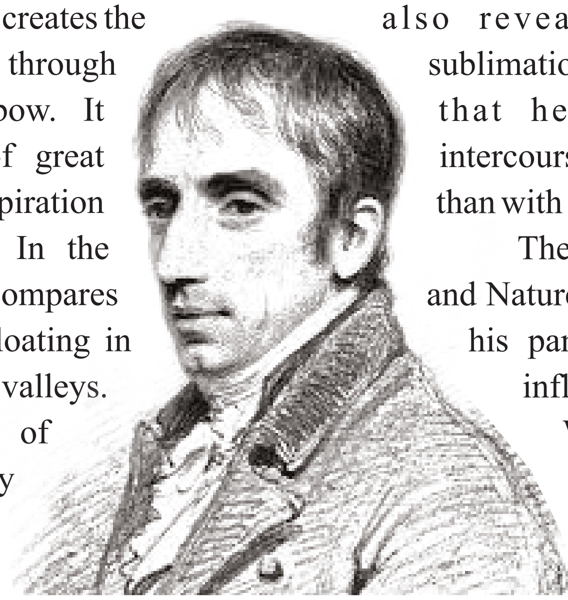

In short, the poet contemplates over sublime scenario in nature in blessed mood. It gives the transcendental note where he creates the more ordered and beautiful world. The poem *The Prelude* also reveals the process of sublimation of his consciousness that he achieves through intercourse with nature rather than with other earthly things.

The poet sees God in Nature and Nature in God. It is termed as his pantheism. It has always influenced the very basis of Wordsworth's poetry. Being a prophet of nature, the poet seeks for beauty in meadow, woodland, and the mountaintop. He interprets this beauty in spiritual terms. According to Wordsworth, God is everywhere manifest in harmony in nature. He feels deep kinship between

nature and soul of mankind. His poetry always describes human beings living in harmony with nature. It always delineates oneness and sublimity in Nature. This sublimity in nature when at work transcends everything and brings elements surrounding under in domination thus merges the differences in harmony.

Wordsworth transcends everything material into an ordered world of imagination where poet can depersonalize his personal traits. The poem *Tintern Abbey* attempts to carry us from a solid physical world...to an awareness of transcendental reality. In the poem *The Prelude* the problem of personal identity and individual change are invariably approached from a radically empiricist point of view. *The Daffodils* deals with the pantheistic tendencies and sense of sublimity attached to the daffodils, which seeks for the transcendental unity. In *The Rainbow* Wordsworth professes confidence in a unity that runs unbroken through the whole of his experience.

The rainbows are extremely beautiful. Man-made things have a beauty of their own. However, God-made things are more beautiful than man-made things. Across the world Rainbows are a symbol of hope in many cultures. In Christian culture, a rainbow promises better times to come- the Abrahamic god sent one to Noah after the great flood to tell people they could go forth and multiply without fear of another flood.

Wordsworth being the founder of the concept of 'familiar with unfamiliar' has always revealed his connection to the almighty through his poems.

✻ ✻ ✻

George Herbert : Saint among the Metaphysies

Miss. Anjali Jadhav
S. Y. B. A.

George Herbert, English religious poet, a major metaphysical poet is always notable for the purity and effectiveness of his choice of words. His poems have been characterized by a deep religious devotion, linguistic precision, metrical agility, and ingenious use of conceit. S.T. Coleridge rightly asserted about Herbert as "Nothing can be more pure, manly, or unaffected than the poems of Herbert". Doerksen identifies Herbert as part of a Jacobean Calvinist consensus. Herbert shows that his main interest in his poetry is in exploring the temple within the heart and mind of the worshiper.

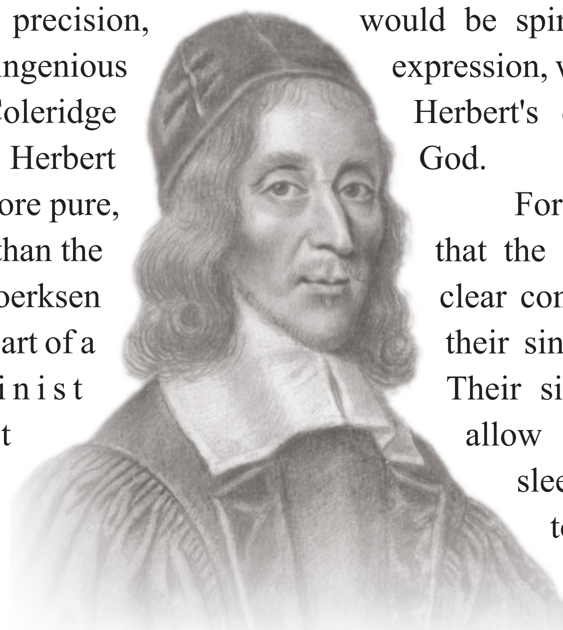

George Herbert is considered as a religious poet because of the subject matter of his poetry which is fully devotional and religious in nature. By his poetry, he completely surrenders himself to God. As a priest, he has established a direct connection with God. His poem *Easter-Wings* illustrates his desire to be one with God. He profoundly desires that God gives him spiritual wings so that he would be spiritually strong. By this expression, we can easily understand Herbert's deep relationship with God.

For humans, Herbert says that the humans do not have a clear conscience and weep over their sins throughout the night. Their sins and misdeeds don't allow them to enjoy sound sleep. They simply pretend to be religious. It can be clearly said, that the poet thinks that people do not really follow their religions.

According to Herbert the gift of God to man is that he has given **"repining restlessness"**. God goes on to explain Himself, saying He is allowing man to have many blessings if they work hard,

"Let him be rich and weary...

Who started the concept of religion is the question that has to be researched. Organized religion traces its roots to the neolithic revolution that began 11,000 years ago in the Near East but may have occurred independently in several other locations around the world. The invention of agriculture transformed many human societies from a hunter-gatherer lifestyle to a sedentary lifestyle.

The first stanza of the poem *"The Pulley"* depicts God as a generous, inspired tinkerer improvising the creation of humankind. "When God at first made man," the speaker tells readers, God just so happened to have "a glass of blessings standing by" to pour out on this creation.

Herbert has used a pulley as a metaphor for the relationship between God and man. A pulley is a simple mechanical device which we use to lift something up by pulling down on it. God lifts us up by withholding the gift of rest and drawing us closer to Himself.

His poetry is a sequence of religious poems. His motive is always to make the divine seem original, the secular imitation. He sees the things of daily life in direct relation to a supernatural order. Heavenly truths are indeed what he looks for in all his poems. There are many poems in which Herbert devoutly offers his homage to God or Christ, and make surrender of himself to the Almighty. These are the poems of untroubled faith in which the tone is throughly one of affirmation. *"Easter-Wings"* is one of such poems. The theme of his poems is that Paradise was lost through Adam's sin but was regained by Christ's sacrifice. The underlining idea is that the fall of man is the essential basis of his rise, or in other words if there is no fall, there can be no flight.

His poem *"The Altar"*, shows his devotion to God and urges to take his broken heart into his own for his own satisfaction. To sum up, Herbert reveals his deep feelings for the almighty through his poems as a result of which he has been termed as the saint among the metaphysical poets.

✻ ✻ ✻

* गुणवंत विद्यार्थी *

प्रथम वर्ष कला

प्रथम क्रमांक
कु. मधुराणी मंगेश इंदुलकर

द्वितीय क्रमांक
प्रियांका डांगळे

तृतीय क्रमांक
कु. संदिपा रमेश कदम

द्वितीय वर्ष कला

प्रथम क्रमांक
कु. सई राहूल मोहिते

द्वितीय क्रमांक
कु. राज पांडूरंग सावंत

तृतीय क्रमांक
कु. पूजा विश्वास कदम

तृतीय वर्ष कला

प्रथम क्रमांक
कु. सायली गुरव

द्वितीय क्रमांक
कु. प्रथमेश प्रदिप घाणेकर

तृतीय क्रमांक
कु. वैष्णवी विश्वास भडवळकर

* गुणवंत विद्यार्थी *

प्रथम वर्ष वाणिज्य

प्रथम क्रमांक
कु. स्नेहा गुणाजी निवळकर

प्रथम क्रमांक
कु. श्वेता भरत गोरीवले

द्वितीय क्रमांक
कु. वैष्णवी विजय पाचाडकर

तृतीय क्रमांक
कु. श्रुती सुभाष साळुंखे

द्वितीय वर्ष वाणिज्य

प्रथम क्रमांक
कु. प्रणिता काशिराम काटकर

द्वितीय क्रमांक
कु. मयुरी महेश पेजले

तृतीय क्रमांक
कु. जागृती महादेव गुरव

तृतीय वर्ष वाणिज्य

प्रथम क्रमांक
कु. सायली संजय हुमणे

द्वितीय क्रमांक
कु. साक्षी संतोष हुमणे

तृतीय क्रमांक
कु.तेजस्वी विजय हळदे

राष्ट्रीय सेवा योजना विभागातर्फे
उमरोली मराठी शाळेत वृक्षारोपण
सरपंच, शिक्षक, ग्रामस्थ व स्वयंसेवक

पाथर्डी–मिरवणे येथे राष्ट्रीय सेवा योजना
शिबीरात शोषखड्डा खोदताना स्वयंसेवक

प्रतिष्ठीत ग्रामस्थ श्री. नंदु तांबे यांनी विकसित केलेल्या
खाजगी वनास स्वयंसेवकांची भेट.
श्री. तांबे यांचे मार्गदर्शन.

शिवस्वराज्य दिनी काढण्यात आलेल्या रॅलीमध्ये संस्था
उपाध्यक्ष श्री. जयसिंग मोरे, प्राचार्या डॉ. राजश्री कदम,
सचिव श्री. मोहन चव्हाण, जेष्ठ संचालक कृष्णकांत चव्हाण,
श्री. चंद्रसेन चव्हाण, श्री. अशोक चव्हाण,
मुख्याध्यापक श्री. भाऊ लकेश्री व विद्यार्थी

आरोग्य विभाग आयोजित ''आपत्कालीन प्रथमोपचार
कार्यशाळा'' – मार्गदर्शक डॉ. शुभम कुशे TWJ, Chiplun

१४ सप्टेंबर २०२२ रोजी हिंदी दिनाचे महत्व
विशद करताना डॉ. रांजणे – पेढांबे महाविद्यालय

मार्गताम्हाने एज्युकेशन सोसायटीचे

डॉ. तात्यासाहेब नातू कला व वरिष्ठ वाणिज्य महाविद्यालय मार्गताम्हाने

ता. चिपळूण जि. रत्नागिरी ४१५७०२

मुंबई विद्यापीठाशी संलग्नित नॅक मानांकन B+ (CGPA:2.52)

Build your career with us.............

(आमच्या सोबत या आणि करियर घडवा.)

बजाज फिन्सर्व सर्टिफिकेट कोर्सच्या मुलाखतीमधून नोकरीसाठी निवड झालेले विद्यार्थी

कु. जीवन विचारे

कु. साहिल थरवळ

कु. अमर वायदंडे

कु. विश्वजीत तांबे

कु. निवेदिता कदम

कु. कविता तामुंडकर

कु. आकांक्षा मोहिते

कु. ओमकार अवसरे

कु. मयुरी पेजले

कु. हर्षद टुकरूल

कु. शार्दुल चव्हाण

कु. साईराज कासार

कु. सिद्धी पडवेकर

आय.सी.आय.सी.आय. बँक प्लेसमेंट सेलच्या मुलाखतीमधून निवड झालेला विद्यार्थी

कु. प्रतिक चव्हाण

यशस्वी विद्यार्थ्यांचे हार्दिक अभिनंदन

संस्थेचे अध्यक्ष	प्राचार्य	प्लेसमेंन्ट सेल समन्वयक
श्री. मधुकर चव्हाण	डॉ. राजश्री कदम	प्रा. युवराज जाधव

सर्व प्राध्यापक व प्राध्यापकेतर कर्मचारी

एकच ध्यास... विद्यार्थ्यांचा विकास...

विविध सर्टीफीकेट कोर्समधून विद्यार्थ्यांना नोकरीची संधी मिळवून देणारे महाविद्यालय

S. V. Press Offset Division - Chiplun